

Represje niemieckie na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej 1941–1944

Podział administracyjny okupowanych ziem

W połowie lipca 1941 r. ziemie wschodniej Polski w wyniku letniej ofensywy wojsk III Rzeszy i państw z nią sprzymierzonych znalazły się pod okupacją niemiecką. Podczas narady przywódców III Rzeszy 16 lipca 1941 r. zapadły decyzje w sprawie zasad polityki niemieckiej na tych obszarach. Już dzień później Adolf Hitler wydał dekret o organizacji Ministerstwa do spraw Okupowanych Terenów Wschodnich oraz o powołaniu komisariatów Rzeszy na okupowanych terenach wschodnich¹.

Z województwa białostockiego, części warszawskiego, skrawka nowogródzkiego i północno-zachodniego fragmentu województwa poleskiego utworzono okręg białostocki (Bezirk Białystok), podporządkowany Erichowi Kochowi, nadprezydentowi Prus Wschodnich. Okręg białostocki miał powierzchnię 31 140 km kw. Blisko jedną trzecią (10 tys. km kw., zamieszkane przez 500 tys. osób) stanowiły tereny, które po 1944 r. odeszły do Białoruskiej SRR².

Obszar Polski północno-wschodniej położony na północ od bagien Prypoci i linii kolejowej Brześć – Mińsk znalazł się w granicach Komisariatu Rzeszy Ostland. Wileńszczyzna anektowana przez Litwę w październiku 1939 r. wraz z dodatkowymi terenami przyłączonymi jesienią 1940 r. (już do Litewskiej SRR) weszła w skład Generalnego Komisariatu Litwy. 1 kwietnia 1942 r. do tego komisariatu włączono rejon świrski, oszmiański i ejszyski – łącznie około 5 tys. km kw. W obrębie Generalnego Komisariatu Litwy znalazło się więc około 15 tys. km kw.

¹ A. Dallin, *German Rule in Russia 1941–1945. A Study of Occupation Policies*, London 1957, s. 84; C. Madajczyk, *Faszyzm i okupacje 1938–1945. Wykonywanie okupacji przez państwa Osi w Europie*, t. 1: *Ukształtowanie się rządów okupacyjnych*, Poznań 1983, s. 556–557, 561–562; *Ukraina w drugiej światowej wojnie u dokumentach. Zbiornik niemieckich archiwalnych materiałów*, t. 1, oprac. W. Kosyk, Lwów 1997, s. 176–187, 200–205.

² A. Dallin, *op. cit.*, s. 90; C. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1, Warszawa 1970, s. 211–212; M. Gnatowski, *Białostockie Zgrupowanie Partyzanckie*, Białystok 1994, s. 53–55; P. Mikietyński, *Zagłada ludności żydowskiej kresów wschodnich w latach 1941–1944* [w:] *Między dwoma totalitaryzmami. Europa Środkowa i Południowo-Wschodnia w latach 1933–1956*, red. M. Pułaski, Kraków 1997, s. 136; Ch. Gerlach, *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weissrussland 1941 bis 1944*, Hamburg 1999, s. 174.

byłego województwa wileńskiego i niewielkie skrawki województwa białostockiego i nowogródzkiego, mieszkało tu w 1942 r. 680 tys. osób³.

Pozostała część województwa wileńskiego, niemal całe nowogródzkie i północne części poleskiego weszły w skład Generalnego Komisariatu Białorusi. Zajmował on powierzchnię 41 701 km kw. i miał pod koniec 1942 r. 1 740 500 mieszkańców⁴.

Zasadniczą część województwa poleskiego (24 427 km kw. – 794 730 osób w 1942 r.) włączono do Generalnego Komisariatu Wołyń-Podole Komisariatu Rzeszy Ukraina. Trzy komisariaty okręgowe (brzeski, piński i kobryński) w lutym 1944 r. odłączono od Komisariatu Rzeszy Ukraina i wcielono do Generalnego Komisariatu Białorusi, podległego już wówczas bezpośrednio Ministerstwu do spraw Okupowanych Terenów Wschodnich⁵.

W lipcu 1941 r. zapadła decyzja najpierw o podporządkowaniu byłej Galicji Wschodniej Hansowi Frankowi, a następnie o wcieleniu jej 1 sierpnia 1941 r. do Generalnego Gubernatorstwa jako dystrykt Galicja. Po dokonanych jesienią 1941 r. niewielkich korektach granicznych powierzchnia dystryktu zmniejszyła się o 2338 km kw. i wynosiła 47 100 km kw. Dystrykt Galicja podzielony był początkowo na szesnaście powiatów (starostw), jednak do połowy 1943 r. ich liczba spadła do dwunastu⁶.

Dawne województwo wołyńskie weszło w skład Generalnego Komisariatu Wołyń-Podole (Wolhynien-Podolien), będącego częścią Komisariatu Rzeszy Ukraina. Dzielił się on początkowo na jedenaście, potem na dziesięć komisariatów okręgowych, w przybliżeniu odpowiadających wielkością przedwojennym powiatom⁷.

Założenia niemieckiej polityki okupacyjnej

Podstawowe założenia polityki okupacyjnej sformułowane zostały jeszcze przed wybuchem wojny radziecko-niemieckiej. Zmiany i uzupełnienia wnoszono do nich od pierwszych miesięcy konfliktu. Na ich realizację, zwłaszcza odwoływanie się do terroru, pewien wpływ miała postawa miejscowych społeczeństw, skłonność do współpracy, poziom przystosowania i oporu przez nie prezentowany, przebieg wydarzeń na frontach i powodowana tym ewolucja generalnych zasad polityki okupacyjnej. W jakiejś mierze kształt tej polityki zależał od cech osobistych wprowadzających ją w życie wysokich przedstawicieli administracji niemieckiej. Z tych względów różny był poziom represyjności działań wobec grup narodowościowych na poszczególnych terytoriach – stosunkowo łagodny wobec Litwinów w Komisariacie Litwy czy Ukraińców w dystrykcie Galicji, bardziej restrykcyjny wobec Ukraińców na Wołyniu czy Białorusinów w Generalnym Komisariacie Białorusi

³ M. Wardzyńska, *Sytuacja ludności polskiej w Generalnym Komisariacie Litwy czerwiec 1941 – lipiec 1944*, Warszawa 1993, s. 21, 25, 191; Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 164.

⁴ J. Turonek, *Białoruś pod okupacją niemiecką*, Warszawa 1989, s. 64.

⁵ *Ibidem*, s. 130–131; M. Ruchniewicz, *Stosunki narodowościowe w latach 1939–1948 na obszarze tzw. Zachodniej Białorusi [w:] Przemiany narodowościowe na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej 1931–1948*, red. S. Ciesielski, Toruń 2003, s. 277.

⁶ Szerzej: G. Hryciuk, *Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948*, Toruń 2005, s. 40–43.

⁷ *Ibidem*, s. 51–54.

(choć tu też zróżnicowany na obszarach znajdujących się do 1939 r. w granicach Polski i w obrębie ZSRR). Na Wileńszczyźnie, w Galicji Wschodniej, a również na innych obszarach na niektóre elementy – intensywność, ukierunkowanie działań represyjnych (np. wobec ludności polskiej) – oddziaływać też mogli przedstawiciele miejscowych społeczności, np. litewskiej, białoruskiej, ukraińskiej, dopuszczeni do administracji lokalnej lub niektórych ogniw aparatu represyjnego.

W pierwszym okresie – okupacji wojskowej i tworzenia zrębów administracji cywilnej – podstawowym narzędziem polityki represyjnej okupanta były specjalne grupy operacyjne (Einsatzgruppen) Policji Bezpieczeństwa (Sicherheitspolizei – Sipo) i Służby Bezpieczeństwa (Sicherheitsdienst – SD), które korzystały niejednokrotnie ze wsparcia formacji zbrojnych i porządkowych tworzonych często samorzutnie przez członków miejscowej ludności. Ostrze ich działań kierować się miało przede wszystkim przeciwko funkcjonariuszom i aktywistom radzieckim, a także przeciwko Żydom. Głównym obiektem akcji represyjnych i odwetowych okazywała się przede wszystkim ludność żydowska, zwłaszcza jej elity. Znikomy odsetek – jak wynika z doniesień grup operacyjnych z Litwy i Galicji Wschodniej – stanowiły ofiary innych narodowości. Wynikało to z jednej strony z niewielkiej liczby zwolenników komunizmu wśród ludzi miejscowych, nierepresjonowania – na tym etapie – rodzin funkcjonariuszy radzieckich przybyłych ze wschodnich rejonów ZSRR, które nie zdołały się ewakuować w czerwcu-lipcu, ale także – o czym mogą świadczyć przykłady z Galicji i Wołynia – rozliczania się z „wrogami wewnętrznymi” przez bojówki nacjonalistyczne (samozwańcze policje), bez angażowania w ten proceder sił niemieckich.

Wileńszczyzna

Na Wileńszczyźnie latem 1941 r. akcję eksterminacyjną zapoczątkowało Einsatzkommando 9 z Einsatzgruppe B oraz Sonderkommando 7a. W Wilnie już 2 lipca 1941 r. litewskie jednostki policyjne zostały zobowiązane do sporządzania list Żydów. Dwa dni później rozpoczęły się aresztowania ludności żydowskiej, głównie mężczyzn. Trafiali oni do więzienia na Łukiszkach, a następnie kierowano ich na miejsce egzekucji w pobliżu Ponar. Tam, na terenie nieukończony bazy paliwowej, 4 lipca 1941 r. rozpoczęły się masowe rozstrzelania więźniów. W ciągu pierwszych pięciu dni – do 8 lipca 1941 r. – zamordowano 321 Żydów⁸. Do momentu utworzenia dwu żydowskich dzielnic w Wilnie zabito około 7 tys. Żydów. W odróżnieniu np. od Kowna, w pierwszej fazie eksterminacji ludności żydowskiej nie wzięła udziału miejscowa ludność ani członkowie litewskich oddziałów partyzanckich⁹. We wrześniu 1941 r., w trakcie organizowania gett, zamordowano ponad 8200 Żydów. W październiku i listopadzie 1941 r. zlikwidowano mniejsze getto B, w którym skupiono tzw. element nieproduktywny – starców, kobiety i dzieci. Jednocześnie kontynuowano egzekucje Żydów

⁸ M. Wardzyńska, *op. cit.*, s. 38–40.

⁹ Zob. T. Szarota, *U progu zagłady. Zajścia antyżydowskie i pogromy w okupowanej Europie: Warszawa, Paryż, Amsterdam, Antwerpia, Kowno*, Warszawa 2000, s. 199–274, 287–318; A. Żbikowski, *U genezy Jedwabnego. Żydzi na Kresach Północno-Wschodnich II Rzeczypospolitej wrzesień 1939 – lipiec 1941*, Warszawa 2006, s. 185–189.

z getta A. Ofiarą tej akcji eksterminacyjnej w październiku 1941 r. padło 11 tys. żydowskich mieszkańców Wilna, a w listopadzie co najmniej 1500. W ciągu pół roku – do końca grudnia 1941 r. – zamordowano 33,5 tys. Żydów, w getcie pozostało według różnych szacunków 15–20 tys. osób¹⁰.

Równocześnie jesienią 1941 r. trwała zagłada Żydów w innych ośrodkach Wileńszczyzny. Żydzi z miast i miasteczek kierowani byli do Ponar i tam rozstrzeliwani. Funkcjonariusze Einsatzkommando 3 i litewskiego Sonderkommando zamordowali we wrześniu Żydów z Niemenczyna (403 osób – 20 września 1941 r.), Nowej Wilejki (1159 osób – 22 września 1941 r.), Rzeszy (1767 osób – 24 września 1941 r.), Ejszyszek (3446 osób – 27 września 1941 r.) i Trok (1446 osób – 30 września 1941 r.), a na początku października Żydów z Siemieliszek (962 osób – 6 października 1941 r.) i Święcian (3726 osób – 9 października 1941 r.)¹¹. Niewielkie getta żydowskie, liczące łącznie około 5 tys. osób, pozostawiono jeszcze m.in. w Święcianach, Michaliskach, Oszmianie. Zlikwidowano je w marcu 1943 r. Około jednej czwartej Żydów przeniesiono do Wilna, reszta zginęła w Ponarach¹².

Los getta wileńskiego dopełnił się latem 1943 r. w wyniku realizacji rozkazu Himmlera z 21 czerwca 1943 r. o likwidacji gett w Ostlandzie. 4 i 24 sierpnia oraz 2 i 4 września 1943 r. około 7 tys. zdolnych do pracy mężczyzn przewieziono do obozów koncentracyjnych w Estonii, 4 tys. kobiet i dzieci wywieziono do Sobiboru. Getto przestało istnieć po przeniesieniu 23 i 24 września 1943 r. 3700 kobiet i mężczyzn do obozów na Łotwie (Kaiserwald) i w Estonii (Klooga). W mieście pozostało jednak około 2,5 tys. Żydów zatrudnionych m.in. w szpitalu wojskowym, garażach Wehrmachtu, warsztatach podległych Policji Bezpieczeństwa. 2 i 3 lipca 1944 r., na kilka dni przed rozpoczęciem walk o Wilno, więźniowie żydowscy pracujący w mieście zostali rozstrzelani. W ukryciu, lasach, oddziałach partyzanckich przeżyło wojnę jedynie około 2–3 tys. Żydów wileńskich¹³.

W odróżnieniu od Wołynia i Galicji Wschodniej, na Wileńszczyźnie w pierwszych miesiącach okupacji niemieckiej nie doszło do zakrojonych na szerszą skalę represji przeciwko elitom polskim. Jak się wydaje, władze niemieckie powściągały nawet bardziej skłonne do działań antypolskich miejscowe czynniki litewskie¹⁴.

Liczba ofiar polskich zaczęła wzrastać w 1942 r. wraz z rozwojem polskiego ruchu konspiracyjnego. Na przełomie października i listopada 1941 r. w Wilnie aresztowano grupę młodzieży z gimnazjum i liceum im. Adama Mickiewicza i Zyg-

¹⁰ M. Wardzyńska, *op. cit.*, s. 42; *Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden*, München 1998, s. 1600; S. Lewandowska, *Życie codzienne Wilna w latach II wojny światowej*, Warszawa 1997, s. 164–168; *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 3: *Relacje z Kresów*, oprac. A. Żbikowski, Warszawa 2000, s. 338–344, 401–416.

¹¹ M. Wardzyńska, *op. cit.*, s. 44, 166.

¹² *Enzyklopädie...*, s. 1602. Zob. też fragmenty dokumentacji radzieckiej komisji ds. badania zbrodni popełnionych przez niemiecko-faszystowskich okupantów w miejscowości Ponary: *Tragedija Litwy: 1941–1944 gody. Sbornik archiwnych dokumentow o priestuplenijach litowskich kollaboracyonistow w gody Wtoroj mirowoj wojny*, Moskwa 2006, s. 24–72.

¹³ *Enzyklopädie...*, s. 1602–1603. Zob. też: W. Zajewski, *W kręgu dziejów i zagłady Żydów wileńskich*, „Zapiski Historyczne” 1995, z. 4, s. 122–123.

¹⁴ M. Wardzyńska, *op. cit.*, s. 45–56.

munta Augusta, skupioną w Związku Wolnych Polaków. 9 i 17 maja 1942 r., po półrocznym śledztwie, rozstrzelano około 80 osób (w tym uczennice)¹⁵. Na początku maja 1942 r. zginął też zatrzymany jeszcze w styczniu 1942 r. ks. Romuald Świrkowski, współpracujący z podziemną administracją polską¹⁶. W lutym i marcu 1942 r. w Wilnie aresztowano 192 osoby związane z działalnością komórek legalizacyjnych. 34 z nich zginęły później w Ponarach¹⁷. Represje dotyczyły także osób podejrzewanych o dywersję (aresztowano i zamordowano sześć osób z ośrodka dywersyjnego na linii kolejowej Podbrodzie – Świeciany)¹⁸. Kolejne egzekucje Polaków oskarżonych o działalność podziemną odbyły się 12 września 1942 r. (21 Polaków z Jaszun), 2 grudnia 1942 r. (kilkadziesiąt osób), 18 stycznia 1943 r. (dziesięć osób aresztowanych w Wilnie w sierpniu 1942 r.)¹⁹. Według danych podziemia polskiego w 1943 r. ogółem zostało rozstrzelanych co najmniej 60 Polaków²⁰. W kwietniu 1944 r. w Ponarach zginęło stu polskich więźniów politycznych przewiezionych z Łukiszek, w tym dwadzieścia osób aresztowanych w Trokach²¹.

Głośnym echem, również poza Wileńszczyzną, odbiło się aresztowanie stu zakładników, głównie z grona polskiej inteligencji, i egzekucja dziesięciu z nich (w tym dwu profesorów Uniwersytetu Stefana Batorego) 17 września 1943 r. w odwecie za wykonanie wyroku podziemia polskiego na funkcjonariuszu litewskiej policji bezpieczeństwa Padrabie²².

Część niemieckich represji miała charakter odwetu za działalność dywersyjną i sabotażową, od 1943 r. także partyzancką. Na wiosnę 1942 r. aresztowano i publicznie rozstrzelano grupę Polaków ze wsi Bujki (powiat świeciański) oskarżonych o niszczenie kabli telefonicznych²³. Największą akcją pacyfikacyjną przeprowadzono w rejonie Świecian w maju 1942 r. Za zastrzelenie trzech funkcjonariuszy i oficerów niemieckich przez radziecki oddział partyzancki Fiodora Markowa policja litewska rozstrzelała – na zarządzenie władz niemieckich – 400 polskich mieszkańców Świecian i kilku innych miejscowości w promieniu nawet 50 km od miejsca wydarzenia. Według relacji świadków i dokumentów podziemia polskiego ofiarą tej akcji padło znacznie więcej osób (nawet 650–1200), niż podano w oficjalnym komunikacie, opublikowanym m.in. w prasie²⁴.

Inne akcje podziemia na przedstawicieli władz okupacyjnych przynosiły nieco niższe, ale także dotkliwe ofiary. 7 kwietnia 1942 r. w ramach represji za zamach na żołnierza niemieckiego zabito 40 Polaków (według danych niemieckich – 22), 25 maja 1942 r. za zamach na dwu żandarmów w Olkiennikach zamordowano 47 osób (według danych niemieckich – 20)²⁵. W odwecie za działania partyzanckie

¹⁵ *Ibidem*, s. 57; J. Wołkonowski, *Okręg Wileński Związku Walki Zbrojnej Armii Krajowej w latach 1939–1945*, Warszawa 1995, s. 80.

¹⁶ M. Wardzyńska, *op. cit.*, s. 59.

¹⁷ *Ibidem*, s. 59–60.

¹⁸ *Ibidem*, s. 61.

¹⁹ *Ibidem*, s. 61–62, 64.

²⁰ *Ibidem*, s. 64.

²¹ *Ibidem*, s. 63.

²² R. Korab-Zebryk, *Biała Księga w obronie Armii Krajowej na Wileńszczyźnie*, Lublin 1991, s. 47–50.

²³ M. Wardzyńska, *op. cit.*, s. 67.

²⁴ R. Korab-Zebryk, *op. cit.*, s. 38–43.

²⁵ M. Wardzyńska, *op. cit.*, s. 77.

śmierć poniosło 40 mieszkańców wsi Kapturuny, 16 osób w Oszmianie i Ostrowcach, 18 w Murowanej Oszmiance²⁶. We wrześniu 1942 r. za zabójstwo trzech żandarmów w Rudnikach oddziały niemieckie spaliły wioskę i zamordowały jej mieszkańców, w Nowosiótkach pod Wilnem w podobnej akcji zginęło 30 Polaków²⁷. W styczniu 1943 r. w okolicach Świru podczas wielkiej akcji przeciwko partyzantom zniszczono 18 wsi. We wsi Družyle i Szyłany zginęło 25 osób, w czterech innych wsiach śmierć poniosło 14 osób²⁸. W 1944 r. co najmniej kilkadziesiąt ofiar spośród ludności cywilnej przyniosły działania batalionów litewskich gen. Povilasa Plechavičiusa. Żołnierze tej formacji odpowiedzialni byli m.in. za mord w Pawłowie, Grauzyszczach, Sieńkowszczyźnie oraz w Glinciszczach, gdzie zginęło 39 osób²⁹. Nie w pełni, jak się wydaje, znane są rezultaty akcji litewskich batalionów policyjnych, które w 1943 i 1944 r. brały udział w działaniach przeciwko partyzantce radzieckiej i polskiej w okręgu wileńskim.

Jedną z bardziej dotkliwych dla okupanta form sabotażu gospodarczego było niewywiązywanie się z dostaw kontyngentowych produktów rolnych. Również i w tym przypadku władze niemieckie przełamywały opór za pomocą represji. Największe nasilenie osiągnęły one w marcu i kwietniu 1943 r., zwłaszcza w gminach rzeszańskiej, podbrodzkiej, landwarowskiej i mejszagolskiej. W publicznych egzekucjach śmierć poniosło 72–75 osób³⁰. Ponadto w czerwcu 1943 r. przeprowadzono krwawe akcje w majątku rolnym w Bydniowie, w którym w nocy z 24 na 25 czerwca zginęło dwadzieścia osób, oraz w majątku Hołowacze, gdzie rozstrzelano jedenaście osób – rodzinę Obolewiczów i ich domowników³¹.

Jak wynika ze źródeł proveniencji polskiej, na Wileńszczyźnie wchodzącej w skład Generalnego Komisarjatu Litwy represje władz niemieckich skierowane były przede wszystkim przeciwko ludności żydowskiej. Drugim obiektem różnorodnych działań represyjnych – masowych aresztowań, akcji pacyfikacyjnych i odwetowych, a także np. wywózek na roboty do III Rzeszy i wysiedleń – stała się ludność polska³². Wpływ na to miały – jak uważa wielu świadków wydarzeń i autorów współczesnych – czynniki litewskie, realizujące bezpośrednio założenia okupanta. Jednym z ważniejszych celów ataku stała się inteligencja polska (aresztowania zakładników we wrześniu 1943 r.) oraz polska hierarchia kościelna i duchowieństwo, które zostało poważnie osłabione na skutek aresztowań w marcu 1942 r.³³

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Ibidem*, s. 77–78.

²⁸ *Ibidem*, s. 78.

²⁹ R. Korab-Żebryk, *op. cit.*, s. 105, 106, 129–134.

³⁰ M. Wardzyńska, *op. cit.*, s. 68.

³¹ *Ibidem*, s. 68–69.

³² *Ibidem*, s. 99–117.

³³ 3 III 1942 r. Niemcy aresztowali dwunastu profesorów Seminarium Duchownego w Wilnie i Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Stefana Batorego oraz trzech innych księży. Poza tym tego samego dnia uwięziono dziesięciu innych kapłanów w Wilnie. W tym samym czasie aresztowano także 72–80 kleryków wileńskiego Seminarium Duchownego. 22 III 1942 r. aresztowano, a następnie wywieziono do klasztoru księży marianów w Mariampolu i internowano ks. abp. Romualda Jalbrzykowskiego i kanclerza kurii ks. kan. Adama Sawickiego. Ponadto pod koniec marca 1942 r. aresztowano, a po zwolnieniu z więzienia usunięto z Wilna 67 księży zakonnych i 229 siostr zakonnych (W. Jacewicz, J. Woś, *Martyrologium polskiego duchowieństwa rzymskokatolickiego pod*

Ogólna liczba bezpowrotnych strat w latach 1941–1944 na Wileńszczyźnie spowodowanych przez okupanta niemieckiego i współpracujące z nim środowiska litewskie mogła wynieść około 90–95 tys. ofiar, w tym zdecydowana większość – około 70–75 tys. – to miejscowa ludność żydowska, a także uchodźcy żydowscy z innych terenów II Rzeczypospolitej. Mniejsze straty poniosła społeczność polska (nie więcej niż 15 tys.) i białoruska, najniższe (także w liczbach względnych) litewska³⁴. Ofiary te stanowiłyby ponad trzecią część ogólnych strat ludności Litwy (w powojennych granicach), szacowanych przez stronę radziecką zbyt wysoko: na 300 – 370 – 425 – 436 – 500 tys. osób, bliższych, jak się wydaje, liczby 240 tys. osób., w tym 200 tys. Żydów³⁵.

Okręg białostocki, zachodnie okręgi Generalnego Komisariatu Białorusi, poleskie okręgi Generalnego Komisariatu Wołyń-Podole

Na obszarze województwa białostockiego, północno-wschodniej części wileńskiego, nowogródzkiego i poleskiego działania eksterminacyjne niemieckich formacji policyjnych latem 1941 r. skierowane były głównie przeciwko ludności żydowskiej. Uczestniczyły w nich także jednostki miejscowej policji, składające się nie tylko z ludności białoruskiej³⁶. W pierwszych miesiącach okupacji prześladowania na ogół w niewielkim stopniu dotyczyły miejscową społeczność białoruską i polską ze względu na ich neutralny, a niekiedy nawet względnie życzliwy stosunek do nowych władz. Wraz ze wzrostem eksploatacji gospodarczej, pojawieniem się radzieckich oddziałów partyzanckich oraz aktywizacją polskich organizacji niepodległościowych represje zaczęły przybierać na sile, podobnie jak wzrastał opór ludności.

W 1941 r. eksterminacja Żydów w Generalnym Komisariacie Białorusi nie osiągnęła skali porównywalnej z innymi komisariatami Ostlandu, zwłaszcza

okupacją hitlerowską w latach 1939–1945, z. 4, Warszawa 1978, s. 193–227; C. Wilanowski, *Konspiracyjna działalność duchowieństwa katolickiego na Wileńszczyźnie w latach 1939–1944*, Warszawa 2000, s. 137–139; T. Krahel, *Martyrologia duchowieństwa archidiecezji wileńskiej w latach 1939–1946* [w:] *Martyrologia duchowieństwa polskiego 1939–1956*, Łódź 1992, s. 89–91).

³⁴ Według A. Bubnysa na całym obszarze Litwy straty polskie wynosiły „około” 15 tys. osób, litewskie 10–20 tys. osób, liczba zamordowanych Białorusinów, Rosjan i przedstawicieli innych narodowości (poza Żydami) nie przekroczyła 5–10 tys. osób (A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, Vilnius 1998, s. 312).

³⁵ J. Bulavas, *Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvas valdymas (1941–1944 m.)*, Vilnius 1969, s. 199–200; *Istorija Litovskoj SSR (s drevniejszych vriemien do nasych dnij)*, Wilnius 1978, s. 456; A. Bubnys, *op. cit.*, s. 307–312. Piotr Eberhardt uznał, że w wyniku drugiej wojny światowej nastąpiło zmniejszenie „populacji kraju” o 10 proc., głównie w wyniku eksterminacji ludności żydowskiej. Bezpośrednie straty ludności litewskiej podczas okupacji niemieckiej zdaniem Eberhardta „nie były zbyt duże” (P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Litwie*, Warszawa 1997, s. 156, 166).

³⁶ O udziale Polaków w lokalnych policjach pomocniczych na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej: M. Dean, *Polen in der einheimischen Hilfspolizei. Ein Aspekt der Besatzungsrealität in den deutsch besetzten ostpolnischen Gebieten* [w:] *Die polnische Heimatarmee. Geschichte und Mythos der Armia Krajowa seit dem Zweiten Weltkrieg. Im Auftrag des Militärgeschichtlichen Forschungsamtes*, red. B. Chiari, München 2003, s. 355–368. Szerzej: M. Dean, *Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–1944*, London – New York 2000.

litewskim. Represjonowano głównie żydowską inteligencję³⁷. Podczas przenoszenia Żydów do gett mordowano też najsłabsze, najmniej produktywne warstwy – osoby stare, chore, niekiedy kobiety i dzieci. W sierpniu 1941 r. w Wołożynie zamordowano 45 osób, 1 grudnia 1941 r., już po utworzeniu dzielnicy żydowskiej, zginęło dodatkowo 300 osób³⁸. W Rakowie w sierpniu i na początku września 1941 r. zginęło około 150 Żydów³⁹. W Wilejce w dwu akcjach w lipcu 1941 r. śmierć poniosło co najmniej 400 osób⁴⁰. W innych miejscowościach, np. w Miadziole i Budślawiu, w sierpniu-wrześniu zginęły kilkudziesięciosobowe grupy Żydów⁴¹.

Większą skalę przybrały masakry ludności żydowskiej we wschodniej części województwa nowogródzkiego. W Nieświeżu 27 lipca 1941 r. policjanci i żandarmi okrążyli getto i podpalili jego zabudowania, mordując około 700 osób. 23 października 1941 r. podczas drugiej akcji zabito 1500 Żydów w parku miejskim, a kilometr za miastem, na drodze do Snowia, rozstrzelano około tysiąca Żydów⁴². W lipcu i październiku 1941 r. przeprowadzono dwie „akcje” w Stołpcach, podczas których zginęło ponad tysiąc osób⁴³. W Nowogródku jeszcze 6 lipca 1941 r. rozstrzelano 150-osobową grupę żydowskiej inteligencji, w sierpniu zamordowano 300 osób, głównie kobiet. Kolejna akcja – na znacznie większą skalę – odbyła się w Nowogródku w pierwszych dniach grudnia 1941 r. 8 grudnia zlikwidowano jedno z dwu powstałych w mieście gett (przy ul. Mińskiej) i rozstrzelano pod Skrzydłem łącznie około 4 tys. ludzi, w tym członków Judenratu⁴⁴. W Słonimiu – jednym z największych skupisk żydowskich w województwie nowogródzkim – masowe mordy ludności żydowskiej rozpoczęto jeszcze w lipcu (gdy zabito w Petrolewiczach około 1500 osób) i kontynuowano w listopadzie 1941 r. 14 listopada rozstrzelano w rejonie wzgórz Czepielowskich 9–9,5 tys. osób⁴⁵. W Lidzie w lipcu 1941 r. zamordowano kilkudziesięciu żydowskich mieszkańców miasta⁴⁶. 3–4 lipca 1941 r. w pobliżu wsi Jagiełowszczyzna rozstrzelano 573 Żydów z Oszmiany, 2 listopada zamordowano 300–400 Żydów z Kozłowszczyzny, w grudniu 1941 r. około 3280 Żydów ze Smorgoń i pobliskich miejscowości⁴⁷.

³⁷ Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 551; J. Rozenblat, *Strategia przetrwania. Żydzi Zachodniej Białorusi w okresie Holocaustu* [w:] *Świat niepożegnany. Żydzi na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej w XVIII–XX wieku*, red. K. Jasiewicz, Warszawa 2004, s. 126–127.

³⁸ M. Botwinnik, *Pamiętniki gienocyda Jewriejew Bielarusi*, Minsk 2000, s. 36; *Enzyklopädie...*, s. 1612–1613; inne dane: M. Gilbert, *Atlas historii Holocaustu*, Kryspinów [b.d.w.], s. 72, 85 (1000 ofiar w sierpniu).

³⁹ M. Botwinnik, *op. cit.*, s. 38, 65.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 39; M. Gilbert, *op. cit.*, s. 73 (250 ofiar w lipcu-sierpniu).

⁴¹ M. Botwinnik, *op. cit.*, s. 48.

⁴² *Ibidem*, s. 49–50; Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 617–618 – według danych cytowanych przez Gerlacha mord miał miejsce 30 X 1941 r., jego ofiarą padło około 4 tys. osób; *Enzyklopädie...*, s. 996; Gilbert podaje 5 tys. ofiar (M. Gilbert, *op. cit.*, s. 81).

⁴³ M. Botwinnik, *op. cit.*, s. 53, 92–93; Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 538, 618.

⁴⁴ *Enzyklopädie...*, s. 1018; Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 624; M. Botwinnik, *op. cit.*, s. 242–243.

⁴⁵ *Archiwum Ringelbluma...*, s. 173–181, 204–209; *Enzyklopädie...*, s. 1321; Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 621–622.

⁴⁶ *Enzyklopädie...*, s. 864; Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 618. Zob. inne dane: M. Gilbert, *op. cit.*, s. 81 (2 tys. zabitych).

⁴⁷ M. Botwinnik, *op. cit.*, s. 247–248; Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 545, 618.

Równie wielkie straty poniosła ludność żydowska na Polesiu już w pierwszych tygodniach i miesiącach okupacji niemieckiej. W samym Brześciu 6–7 lipca 1941 r. w rejonie fortu nr 2 rozstrzelano około 5,5 tys. Żydów⁴⁸. W kilku ośrodkach latem lub wczesną jesienią 1941 r. wymordowano całą miejscową społeczność żydowską lub jej większość. Kilkanaście tysięcy ofiar spowodowała pierwsza wielka „akcja przeciwpartyzancka” na terenie bagien poleskich, przeprowadzona głównie przez 1. Brygadę Kawalerii SS. Zginęły ogółem co najmniej 12 954 osoby, przede wszystkim mężczyźni w wieku 18–60 lat – w Chomsku, Motolu, Telechanach, Świętej Woli, Hancewiczach, Drohiczynie, Janowie Poleskim, Pińsku, Dawidgródku, Łunińcu, Łuninie, Pohoście Zahorodzkim i innych miejscowościach. W wielu przypadkach mordowano także kobiety i dzieci. Żydzi z Hancewicz (około 2 tys. osób) zostali zamordowani na początku sierpnia 1941 r. nad brzegami Jasiołdy. Około 2900 osób z Motola (rej. iwanowski) rozstrzelano w dwu miejscach 2 lub 3 sierpnia 1941 r. 5 i 6 sierpnia 1941 r. ich losy podzieliło około 1600 Żydów z Telechan i Świętej Woli, zamordowanych w uroczyskach Hreczysze i Zawirje. Na początku sierpnia 1941 r. w uroczysku Mohuła zginęło 1312 Żydów z Łunińca⁴⁹. W jednym z największych skupisk żydowskich, Pińsku, gdzie główna fala mordów przetoczyła się przez getto jesienią 1942 r., już w sierpniu 1941 r. zamordowano w dwu akcjach około 11 tys. mężczyzn i kobiet⁵⁰. 21 i 22 października 1941 r., już po zakończeniu akcji przez jednostki SS, w uroczysku Pohorelcy rozstrzelano całą ludność żydowską z Horodyszcz (co najmniej kilkaset osób), z wyjątkiem niewielkiej grupy fachowców⁵¹.

Tworzenie gett przeciągnęło się do 1942 r. – na Polesiu do maja 1942 r. W niektórych miejscowościach, np. w Wołkowysku, getto oficjalnie powstało w ogóle. „Gettoizacja” oznaczała koncentrację ludności żydowskiej zrazu w ośrodkach rejonowych, później w miastach okręgowych⁵².

Choć główna faza eksterminacji ludności żydowskiej w Generalnym Komisaracie Białorusi przypadła na miesiące letnie 1942 r., to już na początku marca doszło do pierwszych akcji m.in. w okręgu wilejskim. W Wilejce 3 marca 1942 r. zginęły 302 osoby, w Ilii 17 marca – 520 osób, w Rakowie – kilkaset, w Radoszkowicach – około tysiąca⁵³. W Lidzie 1 marca 1942 r. zginęło 760 żydowskich uchodźców z Wilna⁵⁴, w Baranowiczach 3 i 4 marca 1942 r. zastrzelono 2007 starych i chorych Żydów⁵⁵. W maju 1942 r. w ciągu pięciu dni (8–12 maja) zamordowano ponad 16 tys. Żydów, w tym 5670 w Lidzie, 1400–2000 w Żołudku, 2159 w Wasiliszkach, 2060 w Szczuczynie, 1834 w Woronowie, 2304 w Iwiach⁵⁶. Od

⁴⁸ *Pamięć*. Brest, t. 2, Minsk 2001, s. 47, 51; M. Botwinnik, *op. cit.*, s. 96; Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 547.

⁴⁹ Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 555–562; M. Botwinnik, *op. cit.*, s. 103, 106, 128–129.

⁵⁰ Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 563–564; *Enzyklopädie...*, s. 1113.

⁵¹ *Priestuplenija niemiecko-faszystyckich okkupantow w Bielorusii 1941–1944*, Minsk 1965, s. 293; M. Botwinnik, *op. cit.*, s. 100, 122; Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 618.

⁵² Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 530–536.

⁵³ *Ibidem*, s. 691; M. Botwinnik, *op. cit.*, s. 38–39, 47–48.

⁵⁴ Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 691.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 695–696; M. Botwinnik, *op. cit.*, s. 246, 252, 253, 256, 260, 261, 262, 268; *Pamięć Białorusi. Respublikanskaja kniha*, Minsk 1995, s. 354, 383, 384; M. Gilbert, *op. cit.*, s. 102.

29 maja do 20 czerwca 1942 r. w okręgu głębockim pododdział Einsatzkommando 9 zamordował co najmniej 12 tys. Żydów: w Dokszycach – 2653, w Miorach – 779, w Brasławiu – 2000, w Dziśnie – 2181, w Drui – 1318 i w Głębokiem – 2200⁵⁷. W okręgu wilejskim między marcem i wrześniem 1942 r. zginęło co najmniej 11 tys. Żydów (w Wilejce, Wołożynie, Ilii, Dołginowie, Wiszniewie, Kurzeńcu)⁵⁸.

W wielu miejscowościach zagłada ludności żydowskiej miała kilka etapów. W okręgu słonimskim od początku 1942 r. do września 1942 r. zamordowano 14 tys. Żydów, w samym Słonimiu od 29 czerwca do 15 lipca 1942 r. 8 tys. Ostatnia grupa – 500 rzemieślników – zginęła w grudniu 1942 r.⁵⁹ W okręgu nowogródzkim od kwietnia do początków czerwca 1942 r. rozstrzelano 2900 osób (w Nowogródku, Zdzięciole, Iwieńcu)⁶⁰. 13 czerwca 1942 r. w Lubczu śmierć poniosły 1532 osoby⁶¹. W sierpniu 1942 r. w Nowogródku, Zdzięciole, Worobiewiczach, Iwieńcu, Koreliczach, Nowojelni i Dworcu zamordowano około 9 tys. osób⁶². W okręgu hancewickim, w którym po pogromie dokonany w sierpniu 1941 r. znajdowało się około 3 tys. Żydów (w Pohoście Zahorodskim i Leninie), masowe egzekucje przeprowadzono w sierpniu i wrześniu 1942 r.⁶³ W okręgu baranowickim w 1942 r. rozstrzelano około 27 tys. Żydów, w tym w lipcu i sierpniu 7 tys. (w Mołczadzi, Horodziei, Klecku, Nieświeżu, Lachowiczach, Horodyszczu, Turoczu i Mirze), a we wrześniu i październiku 1942 r. 2 tys. (w Horodyszczach, Połonce i Stołpcach)⁶⁴. Między 22 września a 2 października 1942 r., podczas akcji „Sumpffieber”, z 8–10 tys. Żydów przebywających w Baranowiczach zamordowano około 6 tys.⁶⁵

W listopadzie i grudniu 1942 r. zginęło 4500 osób w okręgu głębockim, 3000 w Baranowiczach i Dworcu (17 i 19 grudnia 1942 r.), 500 w Słonimiu i około 1000 w Nowogródku. Większość z nich to ofiary trzech wielkich „akcji przeciwpartyzanckich” przeprowadzonych w tym czasie⁶⁶.

Masowe mordy ludności żydowskiej w Generalnym Komisariacie Wołyń-Podole, rozpoczęte latem 1942 r., jesienią 1942 r. objęły północne rejony Komisarjatu, przed wojną wchodzące w skład województwa poleskiego. W lipcu rozstrzelano około 1300 Żydów z Berezy Kartuskiej, w sierpniu około 1720 m.in. z Małoryty, Mikaszewicz i Mokrosu⁶⁷. Największa fala mordów ogarnęła Polesie we wrześniu i październiku 1942 r. We wrześniu 1942 r. rozstrzelano

⁵⁷ Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 697–698; M. Gilbert, *op. cit.*, s. 109; M. Botwinnik, *op. cit.*, s. 150–151.

⁵⁸ Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 699; M. Botwinnik, *op. cit.*, s. 36–40, 62–64.

⁵⁹ Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 700–701; M. Botwinnik, *op. cit.*, s. 104, 126, 127, 252, 255, 259; *Encyklopädie...*, s. 322–323, 1321; M. Gilbert, *op. cit.*, s. 109. Poza Słonimiem Żydów wymordowano w Byteniu (800–2800 osób), Dereczynie (3 tys.), Hołyńce, Żyrowiczach i Iwacewiczach.

⁶⁰ Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 701.

⁶¹ M. Botwinnik, *op. cit.*, s. 263.

⁶² Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 701; *Encyklopädie...*, s. 354, 1018.

⁶³ Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 702.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 702–703.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 703. Zdaniem Gerlacha podana w *Encyklopedii Holocaustu* (s. 253) liczba 3 tys. zamordowanych jest zaniżona. Zob. też: M. Gilbert, *op. cit.*, s. 128 (tu także 3 tys.).

⁶⁶ Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 705; M. Gilbert, *op. cit.*, s. 144; *Encyklopädie...*, s. 154, 1321.

⁶⁷ Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 716; M. Botwinnik, *op. cit.*, s. 107; M. Gilbert, *op. cit.*, s. 112.

5 tys. osób w rejonie Brześcia (w tym 290 z Domaczewa), 15 i 16 października 16–19 tys. brzeskich Żydów wywieziono do ośrodka zagłady w Bronnej Górze⁶⁸. W powiecie kobryńskim jesienią zginęło 11–14,5 tys. osób (w tym część w Bronnej Górze)⁶⁹. W Kozangródku w nocy z 2 na 3 września zabito 937 osób, w Łachwie 3 września – 1946, w Łunińcu 4 września – 2932 osoby⁷⁰. W powiecie stolińskim śmierć poniosło 7 tys. osób w Stolinie, 1200–1300 w Dawidgródku i 2300 w Wysocku⁷¹. W Mikroszewiczach rozstrzelano 1200 osób, w Janowie od 1800 do 4000 Żydów⁷². Los ostatniego wielkiego skupiska ludności żydowskiej na Polesiu, w Pińsku, dopełnił się pod koniec października 1942 r. W ciągu trwającej kilka dni „akcji” zginęło około 16 tys. osób⁷³. Ogółem w tej części Polesia późnym latem i jesienią 1942 r. śmierć poniosło 80 tys. osób.

We wschodnich komisariatach obwodowych okręgu białostockiego (Grodno, Wołkowysk) w 1941 i przez znaczną część 1942 r. okupacyjne władze niemieckie nie przeprowadziły większych akcji eksterminacyjnych ludności żydowskiej. Masowe mordy rozpoczęły się 2 listopada 1942 r.⁷⁴ W Grodnie znajdowało się wówczas 20 577 Żydów w gettach nr 1 i 2 oraz 23 422 w obozie w Kielbasinie (z rejonu⁷⁵ grodzieńskiego i sokólskiego), w Wołkowysku – około 18 tys. i w Prużanie około 10 tys.⁷⁶ Grodzieńskie getto nr 2 zostało opróżnione między 17 a 22 listopada 1942 r. Cztery transporty skierowano do Auschwitz. 23 tys. więźniów Kielbasina między 9 listopada a 20 grudnia 1942 r. deportowano do Auschwitz lub Treblinki. Getto nr 1 zostało częściowo zlikwidowane 20–24 stycznia 1943 r., gdy około 10 tys. osób wysłano do Auschwitz⁷⁷. Także transporty z Wołkowyska trafiły w styczniu 1943 r. (być może również w grudniu 1942 r.) do Auschwitz⁷⁸. Podobnie Żydzi z Prużany (9161 osób) 28–31 stycznia 1943 r. w czterech transportach zostali wywiezieni do Auschwitz⁷⁹. 13–16 lutego 1943 r. pozostałych Żydów z Grodna wysłano w czterech transportach (około 5 tys.) do Treblinki. Getto w Grodnie ostatecznie przestało istnieć 12 marca 1943 r. – 1148 fachowców odesłano do Białegostoku, 200 osób pracowało jeszcze przez pewien czas w mieście⁸⁰.

⁶⁸ Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 716–717; *Pamięć. Brest...*, s. 66; M. Botwinnik, *op. cit.*, s. 96; M. Gilbert, *op. cit.*, s. 135; *Enzyklopädie...*, s. 242; *Priestuplenija...*, s. 230–232.

⁶⁹ Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 718; M. Botwinnik, *op. cit.*, s. 105; M. Gilbert, *op. cit.*, s. 132.

⁷⁰ M. Botwinnik, *op. cit.*, s. 107, 115, 128–130; Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 718.

⁷¹ Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 719; M. Botwinnik, *op. cit.*, s. 112, 134.

⁷² Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 719.

⁷³ *Priestuplenija...*, s. 56–57; Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 719–721; M. Botwinnik, *op. cit.*, s. 110.

⁷⁴ Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 723.

⁷⁵ W artykule z konieczności występują różne jednostki administracyjne. Radziecki podział administracyjny nie pokrywa się z przedwojennym polskim czy okupacyjnym niemieckim. Przy korzystaniu z literatury i wydawnictw źródłowych nie zawsze miałem możliwość weryfikacji.

⁷⁶ *Ibidem*, s. 725–726; *Enzyklopädie...*, s. 1171–1172. Według innych danych w Grodnie w październiku 1942 r. mieszkało 22–23 tys. Żydów, a w Prużanie w grudniu 1942 r. około 12 tys. (S. Datner, *Eksterminacja ludności żydowskiej w Okręgu Białostockim*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1966, nr 60, s. 39, 42).

⁷⁷ S. Datner, *op. cit.*, s. 26–27, 42; Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 727–728; *Enzyklopädie...*, s. 566–567; M. Botwinnik, *op. cit.*, s. 240–242.

⁷⁸ Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 728; M. Botwinnik, *op. cit.*, s. 256; M. Gilbert, *op. cit.*, s. 137, 146.

⁷⁹ Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 728; *Enzyklopädie...*, s. 1172; M. Gilbert, *op. cit.*, s. 146.

⁸⁰ S. Datner, *op. cit.*, s. 27, 42; Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 731; *Enzyklopädie...*, s. 567.

W styczniu i lutym 1943 r. zlikwidowano żydowskie obozy pracy w Nowym Świerzeniu w pobliżu Stołpc i w Baranowiczach⁸¹. W okręgu wilejskim między lutym i kwietniem 1943 r. zamordowano około 5 tys. osób (w gettach w Rakowie i Radoszkowicach)⁸². 20 sierpnia 1943 r. w trakcie operacji „Hermann” zlikwidowano getto w Głębokiem⁸³. Getto w Lidzie zostało opróżnione od 17 do 19 września 1943 r.; około 4 tys. osób trafiło na Majdanek lub do Sobiboru⁸⁴.

Eksterminacji w gettach oraz wywózek do obozów zagłady uniknęło od 6 do 10 proc. ludności żydowskiej. Jednak według niektórych szacunków do końca okupacji niemieckiej dotrwało jedynie około 25 proc. z nich⁸⁵.

Zagładzie uległa także ludność cygańska. Kilka tysięcy (w tym około tysiąca w okręgu głębockim) zamordowano na miejscu podczas masakr ludności żydowskiej, część – jak w przypadku Cyganów z okręgu białostockiego – wywieziono w 1943 r. do obozu Auschwitz⁸⁶.

Największe straty ludność miejscowa – poza Żydami – poniosła na skutek tzw. działań antypartyzanckich władz okupacyjnych. Na terenach białoruskich, łącznie z obszarami wchodzącymi do 1939 r. w skład państwa polskiego, już od 1942 r. operowały radzieckie oddziały partyzanckie, które rekrutowały się w znacznym stopniu z przybyszów ze wschodnich rejonów Białorusi. Od 1943 r. zaczęły powstawać oddziały polskie, zwłaszcza w województwie wileńskim i nowogródzkim, a w 1944 r. także zgrupowania partyzanckie AK. W pierwszej fazie – do końca 1941 r. – akcje niemieckie miały charakter prewencyjny. Kierowano je przede wszystkim przeciwko ludności żydowskiej oraz tzw. obcym, tj. czerwonoarmistom z rozbitych jednostek Frontu Zachodniego oraz funkcjonariuszom, a z czasem też rodzinom urzędników okupacyjnych władz radzieckich z lat 1939–1941. W rejonach wiejskich eksterminacja tzw. obywateli radzieckich nasiliła się jesienią 1942 r.⁸⁷

Walki przeciwpartyzanckie wzmogły się wiosną 1942 r. Coraz częściej organizowano „wielkie akcje pacyfikacyjne” (*Grossunternehmen*). Pierwszą na terenach polskich była operacja „Sumpffieber” przeprowadzona między 25 sierpnia a 20 września 1942 r. na wschodnim i północnym Polesiu (okolice Hancewicz, Kosowa, Bytenia, Telechan oraz m.in. Stołpców, Ilii, Pleszan) przez 1. Brygadę Piechoty SS, dwa bataliony policyjne, siedem batalionów policji pomocniczej i około 2 tys. funkcjonariuszy Sipo. Podczas operacji zginęły 10 063 osoby (w tym 8350 Żydów), 1217 osób przesiedlono⁸⁸. W tym samym mniej więcej czasie (30 sierp-

⁸¹ *Priestuplenija...*, s. 72–73; Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 733. W Nowym Świerzeniu 31 I 1943 r. rozstrzelano 254 Żydów.

⁸² Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 734–735; M. Botwinnik, *op. cit.*, s. 48; M. Gilbert, *op. cit.*, s. 153, 158. W Radoszkowicach 7 III 1943 r. zamordowano 340 Żydów.

⁸³ Szerzej: M. Botwinnik, *op. cit.*, s. 155–160, 170. Podczas nieudanego powstania w getcie w Głębokiem zamordowano prawdopodobnie 3800 osób. Kilkuset osobom udało się uciec do lasu. Według Gilberta ofiarą padło około 3 tys. Żydów (M. Gilbert, *op. cit.*, s. 168).

⁸⁴ Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 740; *Enzyklopädie...*, s. 864.

⁸⁵ Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 744–745.

⁸⁶ *Ibidem*, s. 1065–1066. Mordy ludności cygańskiej zaczęły się prawdopodobnie jeszcze w 1941 r. (*Priestuplenija...*, s. 71, 293, 326).

⁸⁷ *Priestuplenija...*, s. 59–64; Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 1058–1059; C. Hołub, *Okręg Poleski ZWZ-AK w latach 1939–1944. Zarys dziejów*, Warszawa 1991, s. 179.

⁸⁸ *Priestuplenija...*, s. 42; *Біларусь у Вялікай Ажчэмнай вайне 1941–1945. Эцыклапедыя*, Minsk 1990, s. 55–56; Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 899, 930–933.

nia – 4 września 1942 r.) w rejonie kosowskim, berezowskim, różańskim i prużańskim siłami dwu batalionów z 13. i 15. pułku policyjnego oraz kilku innych jednostek żandarmerii przeprowadzono operację „Michel” przeciwko oddziałom partyzanckim im. Szczorsa, Dymitrowa i Woroszyłowa⁸⁹. We wrześniu oddziały 3. batalionu 15. pułku policyjnego dokonały krwawej pacyfikacji wsi wokół Brześcia, Kobrynia, Małoryty i Kamienia Koszyrskiego oraz Szacka. W toku operacji „Dreieck” 23 września 1942 r. jedna z kompanii policyjnych zamordowała we wsi Borki 705 osób, a inna w Zabłociu 289 osób. Największe straty – prawie 3 tys. osób – poniosła ludność ukraińska w rejonie wsi Kortelisy. Ogółem według meldunków niemieckich zamordowano 4038 osób⁹⁰. Od 22 do 28 listopada 1942 r., podczas operacji „Nürnberg”, w pobliżu Brasławia, Postaw, Szarkowszczyzny w okręgu głębockim siłami m.in. 1. Brygady Piechoty SS, pododdziałów 14. i 16. pułku policyjnego zamordowano 2974 osoby, w tym 1826 Żydów z tzw. gett wtórnych. Spalono ponad 30 wsi w rejonie brasławskim, w tym m.in. Barawiję (196 ofiar), Pletarową (90), Prudzinki (46), Stajki (127); w rejonie postawskim – Duniłowicze (829 ofiar), w rejonie Szarkowszczyzny – Białkową (13), Wiązowiec (44), Żurawowszczynę (11), Kuształy (48), Sciapanicę (18), Stronę (42), Suchaboraz (29), Trabawszczynę (192), Ignacewę (8)⁹¹. Od 24 do 27 lipca 1942 r. operacja antypartyzancka objęła Puszcę Nalibocką. W jej wyniku zginęło co najmniej 200 osób cywilnych⁹². W październiku 1942 r. podobną akcję przeprowadzono w rejonie Stołpców („Wunderlich”)⁹³.

Jedną z największych operacji niemieckich w 1942 r. była operacja „Hamburg”, która objęła trójkąt między Lidą, Baranowiczami i Wołkowyskiem w dorzeczu Niemna i Szczary. Grupa bojowa Gottberga, w której skład poza siedmioma batalionami policyjnymi i ochronnymi weszły oddziały Wehrmachtu, skierowana została przeciwko czterem radzieckim oddziałom partyzanckim, liczącym około 800 osób. Podczas akcji pacyfikacyjnej, trwającej od 7 do 21 grudnia 1942 r., „zabito w walce” 1674 osoby, dalszych 1510 zamordowano jako podejrzanych o działalność partyzancką, a 2988 jako „pomocników”. Wśród ofiar było 2988 Żydów. Najwięcej osób zginęło w rejonie Zdzięcioła (Wielka Wola – 364, Hradki – 336, Trochimowicze – 142) oraz Mostów (Bajary – 40, Zadworie – 260, Szczara – 35, Wasilewicze – 270 osób). Straty jednostek niemieckich miały się ograniczyć do siedmiu osób⁹⁴. Kontynuacją tej akcji była operacja „Altona” na obszarze położonym na południe od Słonimia. Posuwające się w kierunku Puszczy Nalibockiej jednostki 14. pułku policyjnego zamordowały 1032 osoby, w tym 126 Żydów⁹⁵.

W pierwszych miesiącach 1943 r. dwie wielkie akcje pacyfikacyjne objęły północno-wschodnią część Polesia. Od 8 do 26 lutego 1943 r. w ramach operacji „Hornung” między Leninem a Hancewiczami dwa niemieckie pułki policyjne, pięć batalionów (wśród nich osławiony batalion Dirlwängera) zamordowały

⁸⁹ *Bielaruś...*, s. 366.

⁹⁰ *Priestuplenija...*, s. 45–56; *Bielaruś...*, s. 591; Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 900.

⁹¹ *Bielaruś...*, s. 385; Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 900.

⁹² *Bielaruś...*, s. 255.

⁹³ *Ibidem*, s. 376.

⁹⁴ *Priestuplenija...*, s. 71; *Bielaruś...*, s. 150–151; Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 900.

⁹⁵ *Priestuplenija...*, s. 71; *Bielaruś...*, s. 36; Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 900.

12 897 osób, w tym 3300 Żydów⁹⁶. W marcu 1943 r. w wyniku operacji „Föhn”, w której wzięły udział: grupa bojowa Binza (trzy bataliony policyjne, batalion Gil-Rodionowa i batalion Dirlewangera), grupa bojowa Griepa i Nickela, śmierć poniosło 540 osób, a 1226 zostało wywiezionych na roboty przymusowe do III Rzeszy⁹⁷. Dwie inne większe operacje przeciwpartyzanckie odbyły się na początku 1943 r. w rejonie Mołodeczno – Ilia („Draufgänger” I) i w maju 1943 r. („Blitz”) w rejonie Nowogródka⁹⁸.

W 1943 r. coraz częściej celem operacji policyjnych było nie tylko zlikwidowanie resztek ludności żydowskiej z gett wtórnych i obozów pracy, zniszczenie partyzantki radzieckiej oraz – przez palenie wsi i mordowanie części ich mieszkańców – pozbawienie jej możliwości zaopatrzenia i oparcia w terenie, ale także pozyskanie siły roboczej. W sposób najbardziej wyrazisty pokazały to operacje „Hermann” i „Fritz”. W operacji „Hermann”, trwającej od 13 lipca do 11 sierpnia 1943 r. w Puszczy Nalibockiej (rejon Iwie – Nowogródek, Stołpce, Wołożyn), wzięły udział: 1. Brygada SS, 2., 31. i 34. pułk policyjny, batalion Dirlewangera, trzy bataliony Wehrmachtu, cztery bataliony policyjne, specjalne oddziały SS i SD ze Słucka (Strauch) i Mińska (Wilke). Siły niemieckie zablokowały najpierw oddziały partyzanckie na linii Słucza, Berezyny, Niemna i Suły, a 13–15 lipca 1943 r. przystąpiły do ofensywy przeciwko pięciu brygadam i sześciu innym oddziałom iwieniecko-nalibockiej strefy partyzanckiej. W rejonie walk znalazł się również polski oddział partyzancki AK por. Antoniego Burzyńskiego „Kmicica”. Część jednostek radzieckich została rozbita lub poniosła ciężkie straty. Z meldunków niemieckich wynika, że straty partyzantów wyniosły 4280 osób (choć zdobyto jedynie 986 sztuk broni), 654 osoby oddano pod sąd, 20 944 wywieziono na roboty przymusowe do III Rzeszy. Podczas walk i pacyfikacji spalono ponad 150 wsi⁹⁹. Operacja „Fritz”, która trwała do 24 września do 10 października 1943 r. w niemal całym okręgu głębockim, skierowana była przeciwko siedmiu brygadam i czterem innym radzieckim oddziałom partyzanckim. Rzucono przeciwko nim znaczne siły z rejonów Litwy i Łotwy. Oddziały niemieckie spaliły 87 wsi i futorów m.in. w rejonie brasławskim, postawskim i miorskim. Zamordowano 509 osób, 227 wzięto do niewoli, na roboty do Niemiec wysłano 12 824 osoby (w tym 1708 dzieci)¹⁰⁰.

W 1944 r. poważniejsze akcje przeciwpartyzanckie prowadzono m.in. we wschodniej części województwa nowogródzkiego (operacja „Kormoran” 25 maja – 23 czerwca 1944 r.). Niestety nie wiadomo, ile osób spośród 7697 zamordowanych, 5286 wziętych do niewoli i 5973 wywiezionych do III Rzeszy pochodziło z obszaru II Rzeczypospolitej¹⁰¹. Od 21 do 25 maja 1944 r. w pobliżu Małoryty i Ratna jednostki węgierskie i niemieckie przeprowadziły akcję „Brüll” przeciwko części brygady partyzanckiej „Za Radzinu”. Straty partyzantów i ludności cywil-

⁹⁶ *Bielaruś...*, s. 176; Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 901, 943–948.

⁹⁷ *Bielaruś...*, s. 618; Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 901.

⁹⁸ *Bielaruś...*, s. 256.

⁹⁹ *Priestuplenija...*, s. 99, 105–108; *Bielaruś...*, s. 160–161; Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 902; T. Gasztold, *Nad Niemnem i Oszmianką. Z dziejów Armii Krajowej na Wileńszczyźnie i Nowogródzczyźnie*, Koszalin 1991, s. 22–29.

¹⁰⁰ *Priestuplenija...*, s. 111–112; *Bielaruś...*, s. 608–609; Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 902.

¹⁰¹ Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 904; *Bielaruś...*, s. 54–55.

nej wyniosły 350 zabitych, 1600 osób skierowano do prac przy umocnieniach polowych lub w głąb Niemiec¹⁰².

Wschodnia część okręgu białostockiego nie stała się areną tak wielkich i spektakularnych operacji przeciwpartyzanckich. Mimo że liczne, miały one zazwyczaj mniejszy rozmach i przynosiły też nieco mniej ofiar. W trakcie operacji „Wisent” (1 września – 15 października 1943 r.) straty ludności cywilnej sięgnęły 350 osób¹⁰³. Już od 1942 r. Niemcy przeprowadzali też wyjątkowo okrutne akcje odwetowe i zastraszające. 4 maja 1943 r. zamordowano 34 mieszkańców wsi Laski w rejonie kamioneckim¹⁰⁴, 23 lipca 1943 r. spalono Kniażewodce w rejonie mostowskim – zginęło 900 osób¹⁰⁵. 22 stycznia 1944 r. w rejonie prużańskim zniszczono wsie Bajki, Nowosady i Kołki, gdzie zginęło 987 osób, oraz Ziniany w powiecie grodzieńskim, w której śmierć poniosły 484 osoby¹⁰⁶.

Większość „akcji przeciwpartyzanckich” uderzała we wsie zamieszkałe niemal wyłącznie przez ludność białoruską, niemniej jednak w niektórych rejonach, np. Puszczy Nalibockiej czy w powiecie lidzkim i grodzieńskim, ofiarą pacyfikacji niemieckich w większej liczbie padła ludność polska – np. w kwietniu 1943 r. w Tuliczewie i Nowosadach, w powiecie nieświeskim – w Kolkach i Sitnicy, w lipcu 1944 r. w północnej części powiatu słonimskiego – w Rohotnie, Nowosiólkach, Sannikach, w 1942 r. w Łogwinach w powiecie lidzkim, w 1943 r. w Iwieńcu oraz w powiecie szczuczyńskim. Niektóre miejscowości w 1943 r. były nawet bombardowane z powietrza (m.in. kilka wsi na trasie rajdu Batalionu Zaniemeńskiego). Ludność polska padała także do ostatniej chwili ofiarą aresztowań związanych z rozbięciem struktur Armii Krajowej. W maju i czerwcu 1944 r. w Horodyszczach niemiecki 57. batalion policyjny aresztował 150 Polaków, którzy zginęli w obozie w Kołdyczewie¹⁰⁷.

W latach 1941–1944 w kilkunastu największych operacjach przeciwpartyzanckich, pacyfikacyjnych i odwetowych w województwie nowogródzkim, na północno-wschodniej Wileńszczyźnie, Polesiu i Grodzieńszczyźnie zginęło 45 tys. osób, w tym 13 tys. Żydów, a łącznie z akcją w sierpniu 1941 r. ponad 58 tys. osób, w tym 26 tys. Żydów. Według powojennych ustaleń – na tzw. Zachodniej Białorusi spalono całkowicie 157 wsi, w których śmierć poniosło 24 714 osób, a w kilkuset wsiach częściowo zniszczonych zginęło ponad 15 500 osób¹⁰⁸. Największe straty poniosła ludność wiejska w województwie poleskim (zwłaszcza w powiecie drohiczyskim, łuninieckim, brzeskim i kosowskim), w powiecie wołyńskim i nowogródzkim województwa nowogródzkiego oraz dziśnieńskim,

¹⁰² *Bielaruś...*, s. 546.

¹⁰³ Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 934.

¹⁰⁴ *Ibidem*, s. 935.

¹⁰⁵ *Ibidem*; *Pamięć. Bielaruś...*, s. 364.

¹⁰⁶ *Priestuplenija...*, s. 134, 290–291; *Pamięć. Bielaruś...*, s. 104; Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 936.

¹⁰⁷ K. Krajewski, *Na Ziemi Nowogródzkiej. „Nów” – Nowogródzki Okręg Armii Krajowej*, Warszawa 1997, s. 42–45; *Priestuplenija...*, s. 294.

¹⁰⁸ Według danych zebranych w okresie powojennym na Białorusi w całkowicie i częściowo zniszczonych wsiach i osiedlach zginęły 40 354 osoby, w tym w woj. poleskim – 21 257, w woj. nowogródzkim – 8831, w południowej i wschodniej części woj. wileńskiego – 7667, w dwu powiatach woj. białostockiego (grodzieńskim i wołkowyskim) – 2599 osób. Wśród ofiar znajduje się co najmniej kilkutyśięczna grupa ludności żydowskiej (*Niamiecka-faszyski henocyd na Bielaruśi (1941–1944)*, Minsk 1995, s. 30–279; obliczenia własne).

mołodeczniańskim i brasławskim województwa wileńskiego. Ponad 2 tys. ofiar poniosła ludność wiejska w powiecie grodzieńskim. Uwzględniając obliczenia Gerlacha¹⁰⁹, wydaje się, że łączna liczba wywodzących się z miejscowej ludności cywilnych ofiar „walk przeciwpartyzanckich” sięgać może – bez Żydów – 70–80 tys. osób. Zaledwie dziesiąta część z nich to osoby walczące w partyzantce lub uzbrojone. Do tego należałoby doliczyć co najmniej 35–40 tys. osób wywiezionych podczas tych akcji do pracy w głąb III Rzeszy¹¹⁰.

Innym obiektem niemieckich represji na Nowogródczyźnie, Wileńszczyźnie, Polesiu i wschodniej części Białostoczczyzny była polska inteligencja. Do masowych aresztowań doszło w 1942 r. w okręgu lidzkim (gdzie uwięziono ponad tysiąc Polaków spośród miejscowych elit), baranowickim, a także nowogródzkim¹¹¹. 13 lipca 1942 r. na cmentarzu prawosławnym w Baranowiczach rozstrzelano 400 osób, w tym co najmniej ośmiu księży, 31 lipca w Nowogródku zamordowano co najmniej 27 Polaków¹¹². 5 sierpnia 1942 r. w Malewie koło Nieświeża zginęły 72 osoby, w tym kilku księży oraz siostry zakonne¹¹³. 19 grudnia 1942 r. w żwirowni koło Słonimia dokonano egzekucji 90 przedstawicieli polskiej inteligencji¹¹⁴. Wśród czterestu osób zamordowanych 10 marca 1943 r. w Lidzie było dziewięciu duchownych¹¹⁵. W sierpniu 1943 r. w rejonie sopoćkińskim na terenie fortów rozstrzelano 85 Polaków, w tym lekarzy i nauczycieli¹¹⁶. W 1943 r. aresztowania dotknęły Polaków w Pińsku (rozstrzelano tam trzydzieści osób w odwecie za akcję AK na pińskie więzienie), a także w Brześciu¹¹⁷. W sprawozdaniu Delegatury Rządu RP na Kraj z Polesia z 31 lipca 1943 r. pisano, że 20 czerwca 1943 r. z Brześcia wywieziono około 300 więźniów, w tym wszystkich Polaków aresztowanych w lutym 1943 r., i rozstrzelano. Zginęli także Polacy zatrzymani w Kobryniu i kilku innych miastach. W nocy z 13 na 14 lipca 1943 r. aresztowano w Brześciu „około 100 osób wyłącznie inteligencji polskiej i od tej chwili aż do dnia dzisiejszego nie ma dnia, aby nie aresztowano kilku osób”¹¹⁸. Ogółem liczba ofiar wywodzących się z polskiej inteligencji wynosiła 2–3 tys. osób; część z nich zginęła w obozie w Kołdyczewie pod Baranowiczami, część została zamordowana latem 1944 r., tuż przed nadejściem Armii Czerwonej (np. w Słoniemiu)¹¹⁹.

¹⁰⁹ Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 955–958.

¹¹⁰ Ogółem według radzieckich obliczeń z 1946 r. na roboty wywieziono ponad 150 tys. osób (P. Polan, *Żertwy dwóch dyktatur. Żywność, trud, uniżenie i śmierć sowieckich wojennoplennych i ostarbajtierow na czużbinie i na rodzinie*, Moskwa 2002, s. 737). Małgorzata Ruchniewicz liczbę wywiezionych do pracy szacuje jeszcze wyżej – na co najmniej 190 tys. (M. Ruchniewicz, *op. cit.*, s. 285–286).

¹¹¹ K. Krajewski, *op. cit.*, s. 40–41; Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 1061. Według ustaleń radzieckiej komisji w obwodzie grodzieńskim w Lidzie 3 VII 1942 r. rozstrzelano 155 przedstawicieli polskiej inteligencji (*Priestuplenija...*, s. 325).

¹¹² A. Galiński, *Martyrologia duchowieństwa w świetle akt Okręgowej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Łodzi* [w:] *Martyrologia...*, s. 200–201; K. Krajewski, *op. cit.*, s. 41.

¹¹³ A. Galiński, *op. cit.*, s. 201; K. Krajewski, *op. cit.*, s. 41.

¹¹⁴ A. Galiński, *op. cit.*, s. 201–202.

¹¹⁵ T. Krahel, *op. cit.*, s. 93; A. Galiński, *op. cit.*, s. 201.

¹¹⁶ *Priestuplenija...*, s. 325.

¹¹⁷ C. Holub, *op. cit.*, s. 131–132, 185–186; *Priestuplenija...*, s. 70.

¹¹⁸ *Archiwum Adama Bienia. Akta narodowościowe (1942–1944)*, wstęp i oprac. J. Brzeski, A. Roliński, Kraków 2001, s. 254.

¹¹⁹ Szacunki Gerlacha w: Ch. Gerlach, *op. cit.*, s. 1062. Zob też: A. Galiński, *op. cit.*, s. 201; *Priestuplenija...*, s. 206, 265.

Po zsumowaniu liczb Żydów zamordowanych w latach 1941–1944 (a zagładzie uległa niemal cała ludność żydowska z tego obszaru oraz pewna, być może nawet kilkudziesięciotysięczna grupa żydowskich uchodźców z centralnej Polski)¹²⁰, ofiar akcji niemieckich sił bezpieczeństwa, aresztowań, mordów osób chorych psychicznie itp., wydaje się, że liczba ofiar represji niemieckich (poza jeńcami) sięgnąć mogła 380 tys., a z uchodźcami 400–430 tys. osób. Tymczasem według obliczeń radzieckich nadzwyczajnych komisji obwodowych do badania zbrodni liczba ofiar niemieckiego terroru wynosiła 623 812 osób (bez siedmiu rejonów obwodu wilejskiego, włączonych w 1944 r. do obwodu połockiego – Głębokie, Dunilowcze, Widze, Miory, Dżisna, Dokszyce, Szarkowszczyzna, gdzie liczba ofiar szacowana była maksymalnie na 28 273 osoby), w tym 181 179 w obwodzie baranowickim, 159 526 w obwodzie brzeskim, 155 107 w obwodzie grodzieńskim i 128 tys. w obwodzie pińskim¹²¹. Według danych zgromadzonych w Moskwie (z 1 marca 1946 r.) liczba ofiar w zachodnich obwodach Białorusi (ponownie bez północno-wschodniej Wileńszczyzny) wynosiła 484 298 osób (w tym w obwodzie baranowickim 118 179, brzeskim 159 526, grodzieńskim 111 203, pińskim 95 390)¹²².

W innych powojennych opracowaniach przytaczano jeszcze wyższe obliczenia. Według danych opublikowanych w encyklopedii *Białoruś w Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej 1941–1945* liczba ofiar spośród ludności cywilnej sięgnęła 838 649 osób (w tym w obwodzie brzeskim 161 182 osoby, we wschodniej części obwodu białostockiego 99 086, w pińskim 166 456, baranowickim 310 342, wilejskim 101 583)¹²³. W tomie *Pamięć* liczba ofiar została określona na 528–704 tys. (w obwodzie brzeskim 206 313 – 344 621, zachodniej części obwodu witebskiego 36 462 – 81 030, obwodzie grodzieńskim 194 463 – 207 555, zachodniej części obwodu mińskiego 77 395 – 83 780)¹²⁴. Tak więc szacunki ofiar – wyłącznie cywilnych – wahają się od 513 tys. do blisko 840 tys., są więc od 25 do 100 proc. wyższe od przytoczonych wyżej. Na znaczne zawyżenie danych, zwłaszcza ogłaszanych później, wskazywać mogą liczby ludności w obwodzie brzeskim. W 1941 r. mogło tu mieszkać około 590–620 tys. osób, a bezpośrednio po wojnie – co najmniej 470–490 tys. osób¹²⁵. Tak więc bezpowrotne straty wojenne nie mogły przekroczyć 100–120 tys. osób (a nie 160 tys.).

¹²⁰ Według szacunków Rozenblata na tzw. Zachodniej Białorusi w granicach z 1941 r. (a więc łącznie z Białostockiem i Łomżyńskiem) śmierć poniosło 528–569 tys. Żydów. Wraz z oszacowanymi przez Datnera ofiarami z powiatów grodzieńskiego i wołkowyskiego liczba zamordowanych Żydów sięgnęłaby około 340 tys. (J. Rozenblat, *op. cit.*, s. 140; S. Datner, *op. cit.*, s. 28–29, 39, 42–43, 49–50).

¹²¹ A.A. Szewiakow, *Zertwy sriedi mirnogo nasielenija w gody Otieczestwiennoj wojny*, „Socjologiczkie issledowanija” 1992, nr 11, s. 14–15. Zob. inne jeszcze dane zamieszczone w komunikatach obwodowych komisji do spraw zbadania i ustalenia zbrodni „niemiecko-faszystowskich okupantów” (*Priestuplenija...*, s. 216, 273, 308, 323).

¹²² P. Polan, *op. cit.*, s. 737.

¹²³ *Bielaruś...*, s. 29. Obliczenia własne.

¹²⁴ *Pamięć. Bielaruś...*, s. 39–228, 323–386, 489–623. Obliczenia własne. Różnice w obliczeniach wynikają z sumowania w jednym przypadku danych zbiorczych z poszczególnych rejonów, w drugim danych szczegółowych, rozbitych na lokalne rady wiejskie.

¹²⁵ Briestkij Gosudarstwiennoj Oblastnyj Archiw, F-1p, op. 2, s. 43, Raport o wynikach ewidencji strat i śledztwa w sprawie zbrodni niemieckich okupantów w obwodzie brzeskim BSRR, 18 VIII 1945 r., k. 23; *ibidem*, s. 33, Wojskowo-ekonomiczny przegląd obwodu brzeskiego BSRR na 1 I 1946 r., 26 III 1946 r., k. 23–27.

Wydaje się, że straty spowodowane represjami okupanta niemieckiego na ziemiach II Rzeczypospolitej, które po 1944 r. znalazły się w granicach BSRR, wyniosły nie więcej niż 500 tys. osób, przy czym 300–350 tys. to byłyby ofiary spośród ludności żydowskiej¹²⁶.

Galicja Wschodnia

Wkraczające w ślad za czołowymi jednostkami niemieckimi oddziały specjalne¹²⁷ latem 1941 r. wymordowały w Galicji Wschodniej tysiące Żydów i Polaków. W lipcu 1941 r. w wielu miejscowościach dochodziło także do pogromów Żydów i wystąpień ukraińskich przeciwko ludności polskiej. Zdaniem niemieckich organów bezpieczeństwa „ludność ukraińska okazała w pierwszych godzinach po wycofaniu się bolszewików chwalebny aktywność przeciw Żydom”. Terror wobec Polaków przyjmował niekiedy formy quasi-legalistyczne, gdyż sprawcami mordów „odwetowych” byli niejednokrotnie członkowie lokalnej milicji, powstałej *ad hoc* m.in. z bojówek nacjonalistycznych, którzy wykonywali wyroki samowładnych „sądów doraźnych OUN”, powoływanych np. w niektórych wsiach powiatu brzeżańskiego¹²⁸.

¹²⁶ Zob. też ustalenia Piotra Eberhardta i jego polemikę z białoruskimi ocenami wysokości strat poniesionych w latach okupacji niemieckiej: P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Białorusi*, Warszawa 1993, s. 106–107, 112–114. Inne dane: A.M. Litwin, *Nacysckaja palityka henacydu i Bielaruś: Plany, wyraszennie, wyniki* [w:] *Henacyd u Druhoj suswietnaj wajnie. Prablemy dasledawannia (u pamiać achwiar Trascianca). Materiały Miznarodnaj naukowaj kanferencyi 25–27 krasawika 2002 h., Minsk*, Minsk 2003, s. 21, 27. Dane Litwina cytuje też Eugeniusz Mironowicz w pracy poświęconej przemianom narodowościowym na pograniczu polsko-białoruskim (E. Mironowicz, S. Tokć, R. Radzik, *Zmiana struktury narodowościowej na pograniczu polsko-białoruskim w XX wieku*, Białystok 2005, s. 81–84).

¹²⁷ W Galicji Wschodniej operowały cztery oddziały Einsatzgruppe C: Sonderkommando 4a i 4b oraz Einsatzkommando 5 i 6. W końcu czerwca dołączyła do nich specjalna jednostka policyjna z GG dowodzona przez dowódcę Sipo i SD z Krakowa Karla Eberharda Schöngartha (H. Krausnick, *Die Truppe des Weltanschauungskrieges 1938–1942*, Frankfurt am Main 1985, s. 162–166; *Archivum Ringelbluma...*, s. 505).

¹²⁸ Do pogromów ludności żydowskiej doszło w 35 miejscowościach Galicji Wschodniej. Latem 1941 r. było również wiele przypadków mordów ludności polskiej. Potwierdzenie tego znaleźć można w dokumentach OUN. Według raportu z 31 VII 1941 r. Wasyla Ochrymowicza, kierownika tarnopolskiego zarządu obwodowego, około 14 lipca w Hlibowie w pow. skałackim rozstrzelano dziewięciu Polaków z Poznanki Hetmańskiej. W świetle ocen podziemia polskiego do aresztowań i zabójstw, które miały niekiedy motywy materialne lub osobiste, doszło m.in. w pow. brzeżańskim (około 100 ofiar), buczackim (150 ofiar), przemysłańskim i zloczowskim (po około 100 ofiar). AAN, T-175, R. 233, Ereignismeldung der UdSSR, 16 VII 1941, nr 24, kl. 2721537-38; 203/XV-27, „Sprawa żydowska”, raport z 1942 r. (po 1 VI 1942 r.), k. 1; 203/XV-8, „Groźba eksterminacji. Sytuacja na Wołyniu i Ziemi Czerwieńskiej. Przyczyny – skutki – wskazania”, 1943 r., k. 96; AGKBZpNP; 787, List K. Ohly i Furmankiewicza do premiera Józefa Cyrankiewicza, 23 III 1947 r., k. 2; BOss., Dział Rękopisów, 16599/II, Zestawienie „Ilu jest Polaków”, 1944 r., k. 242; *ibidem*, 16600/II, Meldunek tygodniowy ODR we Lwowie Mt 24, 14 VII 1944 r., k. 208, 209; Z. Albert, *Lwowski Wydział Lekarski w czasie okupacji hitlerowskiej 1941–1944*, Wrocław 1975, s. 74; *Archivum Ringelbluma...*, s. 507, 553–554, 723–724; *Enzyklopedie...*, s. 186, 243, 371, 781, 851, 1236, 1336, 1378, 1402, 1436; F. Friedman, *Zagłada Żydów lwowskich*, Łódź 1945, s. 6; H. Heer, *Lemberg 1941: Die Instrumentalisierung der NKVD-Verbrechen für den Judenmord* [w:] *Kriegsverbrechen im 20. Jahrhundert*, red. W. Wette, G.R. Ueberschär, Darmstadt 2001, s. 165–177; *Istorija mist i sil' Ukrajinskoji RSR. Iwano-Frankiuška oblast'*, Kyjiv 1971, s. 68; E. Jones, *Żydzi Lwowa w okresie okupacji 1939–1945*, Łódź 1999, s. 52–

O skali prześladowań ludności żydowskiej świadczą doniesienia niemieckich oddziałów operacyjnych. Einsatzkommando 4b do 11 lipca 1941 r. zamordowało w Tarnopolu 127 Żydów, ponadto „podczas zainspirowanych przez Einsatzkommando prześladowań Żydów zlikwidowano 600 Żydów”¹²⁹. W Zborowie oddziały SS „w odwecie za okrucieństwo Sowietów zlikwidowały 600 Żydów”¹³⁰. W Rudkach 5 lipca 1941 r. dokonano egzekucji 15 Żydów w odwecie „za bestialskie zamordowanie ukraińskiego przywódcy nacjonalistycznego dr. Kirnycznego”¹³¹. Według niepełnych meldunków we Lwowie od 5 do 11 lipca 1941 r. rozstrzelano 619, a od 21 do 31 lipca 1941 r. co najmniej 1726 osób¹³². Ukraińska milicja służyła niejednokrotnie pomocą w wyszukiwaniu „żydowskich komunistów”. Dzięki niej w Sokalu zatrzymano w ostatnich dniach czerwca 1941 r. trzystu Żydów, których następnie zamordowano¹³³. Ogółem w lipcu 1941 r. w Galicji Wschodniej oddziały SS i policji zamordowały co najmniej 7 tys. Żydów¹³⁴. Rozstrzeliwano także „funkcjonariuszy komunistycznych” i „agentów NKWD” (m.in. Ukraińców). Jak się wydaje, nierzadkie były również przypadki mordowania – najprawdopodobniej przez bojówki nacjonalistyczne – Ukraińców zwolenników i współpracowników władz radzieckich. W starciach ginęli też czerwoonoarmieści oraz członkowie zbrojnych grup nacjonalistycznych¹³⁵.

Dotkliwie ofiary poniosła ludność polska. 4 lipca 1941 r. specjalna grupa policyjna z Generalnego Gubernatorstwa dowodzona przez Karla Eberharda Schöngartha aresztowała i zamordowała na Wzgórzach Wuleckich we Lwowie 40 osób – 22 profesorów uczelni lwowskich i kilkunastu członków ich rodzin. 11 lipca 1941 r. zatrzymano i najprawdopodobniej rozstrzelano ponad stu „akademików”

–54; *Każń profesorów lwowskich. Lipiec 1941. Studia oraz relacje i dokumenty*, oprac. Z. Albert, Wrocław 1989, s. 35–60; H. Krausnick, *op. cit.*, s. 162, 165–166; L. Kulińska, *Dzieje Komitetu Ziemi Wschodnich na tle losów ludności polskiej w latach 1943–1947*, t. 2: *Dokumenty i materiały zgromadzone przez działaczy i członków KZW*, Kraków 2003, s. 169, 176, 178, 181–182; D. Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944. Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens*, München 1996, s. 54–65, 67–71, 110; T. Sandkühler, „Endlösung” in Galizien. *Der Judenmord und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944*, Bonn 1996, s. 114–122; R. Torzecki, *Wspomnienia z okupowanego Lwowa*, „Dzieje Najnowsze” 1987, nr 3, s. 142; *Ukraińskie derżawotworennia. Akt 30 czerwnia 1941. Zbirnyk dokumentiw i materialiw*, Lwiv – Kyjiw 2001, s. 324; *Zbrodnie banderowskich bojówek OUN-UPA w pow. Buczacz, woj. tarnopolskie*, oprac. H. Komański, L. Buczkowski, J. Skiba, M.P. Dumanowski, „Na rubieży” 1995, nr 4 (14), s. 12–13; A. Żbikowski, *Lokalne pogromy Żydów w czerwcu i lipcu 1941 r. na wschodnich rubieżach II Rzeczypospolitej*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1992, nr 2/3 (162/163), s. 3–18.

¹²⁹ BAB, R 58/214, k. 127, Ereignismeldung der UdSSR nr 19, 11 VII 1941 r.

¹³⁰ *Ibidem*.

¹³¹ BAB, R 58/ 214, k. 133–134, Ereignismeldung der UdSSR nr 20, 12 VII 1941 r.

¹³² D. Pohl, *op. cit.*, s. 70.

¹³³ BAB, R 58/214, k. 191, Ereignismeldung der UdSSR nr 24, 16 VII 1941 r.

¹³⁴ D. Pohl, *op. cit.*, s. 71.

¹³⁵ J. Anczarski, *Kronikarskie zapisy z lat cierpień i grozy w Małopolsce Wschodniej 1939–1946*, Kraków 1996, s. 187, 195; A. Kułykowski, *Nacjonalno-wyzwolna borot’ba OUN-UPA na Terebowlanszczyni w perszij połowyni XX stolittia (Poperednie doslidżennia)*, „Terebowlanszczyna” 2002, t. 6, s. 48–49. Zob. też tendencyjną pracę Witalija Masłowskiiego, w której liczba ofiar ounowców i osób zamordowanych „z ich bezpośrednią pomocą” w „pierwszych dniach niemiecko-faszystowskiej okupacji” szacowana jest na „ponad 40 tys.” (W. Masłowskiy, *Z kim i przeciw komu walczyli nacjonałiści ukraińscy w latach II wojny światowej?*, Wrocław 2001, s. 280).

– studentów wyższych uczelni Lwowa¹³⁶. 3 sierpnia 1941 r. w Stanisławowie funkcjonariusze SS kierowani przez Hansa Krügera zamordowali sześciuset przedstawicieli żydowskiej i polskiej inteligencji, m.in. nauczycieli szkół średnich¹³⁷. Jak wynika z dokumentacji grup operacyjnych, jeszcze w lipcu 1941 r. rozpoczęły się represje wobec członków polskich organizacji konspiracyjnych („polnische Terrorgruppe ZWZ”)¹³⁸.

Pierwsza fala represji wobec Żydów z 1941 r. oraz ich wysoka śmiertelność wywołana niezwykle ciężkimi warunkami życia spowodowała spadek liczby ludności żydowskiej w Galicji Wschodniej o około 15 proc. (100 tys.) do wiosny 1942 r.

Wczesną wiosną 1942 r. rozpoczął się najtragiczniejszy etap zagłady galicyjskich Żydów. Od marca 1942 r. z gett ruszyły transporty ludzi do obozu zagłady w Bełżcu. Pierwsze deportacje objęły, jak oceniła Tatiana Berenstein, „przede wszystkim tzw. element nieproduktywny, ludzi korzystających z opieki społecznej, starców, chorych, ułomnych oraz dzieci”¹³⁹. Wywożono ich z gett we Lwowie, Rawie Ruskiej, Drohobyczu i Żółtkwi w drugiej połowie marca 1942 r., rozstrzeliwano w masowych egzekucjach w Tarnopolu, Rohatynie, Kałuszu (w marcu) i Borszczowie (w kwietniu 1942 r.). Największe nasilenie akcja zagłady Żydów (nosząca nazwę „Reinhardt”) osiągnęła od lipca do listopada 1942 r. Od 27 lipca 1942 r. mniej więcej „co dwa dni jechał pociąg z 5–6 tysiącami ofiar spośród wschodniogalicjskich Żydów do obozu zagłady w Bełżcu”¹⁴⁰. Jako pierwszy wyruszył transport z 5 tys. osób z rejonu Rawy Ruskiej. W sierpniu 1942 r. podobny los spotkał 6 tys. Żydów z powiatu samborskiego oraz 6 tys. Żydów z Borysławia i okolic. 8 sierpnia podczas specjalnej akcji w Drohobyczu zamordowano znaczną liczbę Żydów, a ponad 5 tys. wywieziono do Bełżca. Między 10 i 25 sierpnia 1942 r. do obozu zagłady trafiło ze Lwowa co najmniej 40–50 tys. Żydów.

26 sierpnia 1942 r. rozpoczęto deportację ludności żydowskiej z Turki. Od 25 sierpnia 1942 r. wywożono Żydów z Podola. Z rejonu czortkowskiego do Bełżca przewieziono około 7900 osób, z Tarnopola (31 sierpnia 1942 r.) – 6200. We wrześniu wywieziono kolejnych 4800 osób z Tarnopola i 5 tys. z Brodów. Zlikwidowano też większość żydowskich skupisk na Podkarpaciu – 3 sierpnia w Dolinie na cmentarzu żydowskim zamordowano blisko 2 tys. osób, 3 i 5 września ze Stryja wyruszyły dwa transporty liczące 11 tys. osób z gett w starostwie stryjskim i samborskim. 7 września z Kołomyi wywieziono 4769 osób, 300 „sta-

¹³⁶ AAN, 203/XV-8, „Groźba eksterminacji. Sytuacja na Wołyniu i Ziemi Czerwieńskiej. Przyczyny – skutki – wskazania”, 1943 r., k. 96; AGKBZpNP, 787, List K. Ohly i Furmankiewicza do premiera Józefa Cyrankiewicza, 23 III 1947 r., k. 2; Z. Albert, *op. cit.*, s. 74; *Każd...*, s. 35–60.

¹³⁷ Według danych radzieckich 3 VIII 1941 r. rozstrzelano 600 osób spośród inteligencji. W przechowywanym w stanisławowskim archiwum spisie widnieje 120 nazwisk polskich nauczycieli, zamordowanych w czasie wojny, przede wszystkim w sierpniu 1941 r. (DAIFO, R-98, op. 1, s. 1b, Spis nauczycieli miasta Stanisławowa i z obwodu stanisławowskiego, którzy zginęli z rąk niemiecko-faszystowskich okupantów i ich współpracowników, k. 173–174b; *ibidem*, Akt o stratach wyrządzonych przez niemiecko-faszystowskich okupantów i ich współpracowników w mieście Stanisławowie, 25 I 1945 r., k. 185). Zob. też: G. Mazur, *Pokucie w latach drugiej wojny światowej. Położenie ludności, polityka okupantów, działalność podziemia*, Kraków 1994, s. 70; D. Pohl, *op. cit.*, s. 110.

¹³⁸ AAN, T-175, R. 233, kl. 2721718, Ereignismeldung der UdSSR nr 38, 30 VII 1941 r.

¹³⁹ T. Berenstein, *Eksterminacja ludności żydowskiej w dystrykcie Galicja (1941–1943)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1967, nr 61, s. 21.

¹⁴⁰ D. Pohl, *op. cit.*, s. 223.

rych, chorych, niedołączonych i niezdolnych do transportu Żydów” zamordowano. 8 i 10 września z południowych rejonów dystryktu (Kuty, Kosów, Horodenka, Zabłotów i Śniatyn) deportowano 8205 Żydów. W wagonach towarowych umieszczano od 180 do 200 osób! Wskutek tego krótkiej drogi do Bełżca nie przeżyło co najmniej 200 osób.

Zagłada Żydów z getta stanisławowskiego dokonała się między sierpniem a październikiem 1942 r. We wrześniu na cmentarzu żydowskim zamordowano Żydów sprowadzonych z niewielkich ośrodków wokół miasta, 3–4 tys. wywieziono do Bełżca. Między 15 i 17 września rozstrzelano ponad 2500 Żydów z Kałusza. We wrześniu do Bełżca wywieziono około 5 tys. Żydów z powiatu Kamionka Strumiłowa, 2 tys. z niewielkich miejscowości położonych wokół Kamionki rozstrzelano w lesie w pobliżu Zabuża. 21 września 1942 r. z Rohatyna wyruszył pociąg z 5300 Żydami. Wcześniej na miejscu zamordowano około 300 osób. Ogółem podczas tej fazy operacji do obozu zagłady wywieziono około 140 tys. osób, a tysiące Żydów zamordowano na miejscu¹⁴¹.

Akcję deportacyjną wznowiono w październiku 1942 r. 10 i 15 października 1942 r. zlikwidowano niemal całkowicie getta w Kołomyi (ostatecznie z 14 na 15 grudnia 1942 r.) i Stanisławowie. Do grudnia 1942 r. przestały istnieć żydowskie dzielnice w Tłumaczu i Nadwórnej. 17 października niemiecka akcja wysiedleńcza objęła Stryj i Sambor, 23 października przeprowadzono ją w starostwie drohobyckim. Kolejne transporty do Bełżca wyruszyły 26 października z Brzeżan, 28 października z Kamionki Strumiłowej, następnie z Podhajec, Brodów i Złoczowa. 7 listopada 1942 r. w wyniku „akcji” w Jaworowie 500 osób zamordowano na miejscu, 1800 wysłano do obozu zagłady. 8 listopada 1942 r. wywieziono 4 tys. Żydów z Tarnopola, a 19 i 20 listopada 8–10 tys. z getta we Lwowie. Następnie deportowano ludność żydowską ze Stryja i Żółkwi (23 listopada), Buczacza (27 listopada), Mościsk (28 listopada), Szczerca (29 listopada) i Drohobycza (30 listopada). 4 i 8 grudnia 1942 r., po krótkiej przerwie spowodowanej trudnościami w ruchu kolejowym, sformowano ostatnie transporty w Brzeżanach i Rohatynie. Wtedy też zamknięto obóz zagłady w Bełżcu¹⁴².

Innym miejscem męczeństwa i eksterminacji lwowskich i galicyjskich Żydów był obóz pracy utworzony jesienią 1941 r. przy ul. Janowskiej 134 we Lwowie. Przeszło przez niego około 200 tys. Żydów, spośród których znaczna część zmarła lub została rozstrzelana na lwowskich Piaskach¹⁴³.

¹⁴¹ *Ibidem*, s. 216–229. Zob. też: T. Berenstein, *op. cit.*, s. 21–23, 32–56; J. Chonigsman, *Katastrofa jęwiejstwa Zapadnoj Ukrainy. Jęwiej wostocznoj Galicyi, zapadnoj Wołyni, Bukowiny i Zakarpatja w 1933–1945 gg.*, Lwów 1998, s. 188–209, 218–220; *idem*, *Katastrofa lwowskiego jęwiejstwa*, Lwów 1993, s. 24–36; M. Gilbert, *op. cit.*, s. 97, 112, 117, 120–122, 126, 128, 132.

¹⁴² D. Pohl, *op. cit.*, s. 238–242; T. Berenstein, *op. cit.*, s. 23–24, 32–56; J. Chonigsman, *Katastrofa jęwiejstwa...*, s. 220–221; M. Gilbert, *op. cit.*, s. 133, 135–136, 140, 144.

¹⁴³ J. Chonigsman, *Janowskij łagier. Kratkij istoriczeskij oczerk*, Lwów 1996, s. 5–35; J. Chonigsman, W. Wierzbieniec, *Obóz janowski we Lwowie*, „Studia Rzeszowskie” 1996, t. 3, s. 105–113. Liczba 200 tys. zamordowanych w obozie przy ul. Janowskiej, która pojawiła się po raz pierwszy w sprawozdaniu radzieckiej komisji do zbadania zbrodni niemieckich (nie wolnym od przeinaczeń i nieścisłości) jeszcze w 1944 r., wydaje się zawyżona. Większość Żydów ze Lwowa i innych miejscowości Galicji Wschodniej została zamordowana albo na miejscu w 1942 i w 1943 r., albo wywieziona bezpośrednio do obozu zagłady w Bełżcu. Zob. *Lwiwsczyna u welykij Witczynianij wojni (1941–1945 rr.)*, Lwów 1968, s. 144–145, 151; *Enzyklopädie...*, s. 658–659.

Według danych niemieckich od kwietnia do 10 listopada 1942 r. zostało „wysiedlonych” 254 989 Żydów¹⁴⁴. Zdaniem Tatiany Berenstein między marcem a grudniem 1942 r. w dystrykcie Galicja wymordowano około 300 tys. Żydów. W utworzonych 1 grudnia 1942 r. (zgodnie z rozporządzeniem Wilhelma F. Krügera z 14 listopada 1942 r.) 35 gettach wtórnych oraz obozach pracy na przełomie 1942 i 1943 r. przebywało jeszcze 161–170 tys. osób¹⁴⁵. Do marca 1943 r. liczba Żydów przebywających w gettach i obozach zmniejszyła się do około 80 tys. W kwietniu 1943 r. rozpoczął się ostatni etap zagłady Żydów – likwidacja gett wtórnych w całej Galicji¹⁴⁶. Większość Żydów z województwa lwowskiego została wymordowana do końca czerwca. Żydzi w Jaworowie i Samborze zginęli jeszcze w kwietniu 1943 r. Likwidacja getta w Samborze rozpoczęła się 14 kwietnia 1943 r., kiedy rozstrzelano około tysiąca osób. Kilka tygodni później, od 20 do 22 maja 1943 r., zamordowano kilkuset Żydów, a kilkuset następnych wywieziono do Lwowa, do obozu przy ul. Janowskiej. Ostateczna likwidacja getta nastąpiła w czerwcu 1943 r. Także w końcu czerwca 1943 r. (28 czerwca) przestało istnieć getto w Sokalu.

Mordowanie Żydów skupionych we wtórnym getcie w Żółkwi rozpoczęto jeszcze w marcu 1943 r. 6 kwietnia getto zlikwidowano, ostatnich Żydów rozstrzelano 10 lipca 1943 r.¹⁴⁷ Najdłużej egzystowały obozy dla Żydów we Lwowie przy ul. Janowskiej, w Drohobyczu i Borysławiu. Mimo że zagłada getta lwowskiego nastąpiła w czerwcu 1943 r., to obóz pracy (i zagłady) „Zwangsarbeitslager Lemberg” przetrwał aż do listopada 1943 r., gdy w dramatycznych okolicznościach – po buncie oddziału wartowniczego składającego się z byłych jeńców radzieckich i próbie ucieczki więźniów – wymordowano niemal wszystkich przebywających tam jeszcze Żydów¹⁴⁸. Część kilkutysięcznej grupy Żydów skupionych w obozach w Zagłębiu Drohobyckim dzięki wysiłkom Bertholda Beitza wiosną 1944 r. została wywieziona do obozów w Płaszowie i Mauthausen i ostatecznie przeżyła wojnę¹⁴⁹.

W województwie stanisławowskim getto w Bolechowie przetrwało do 5–8 czerwca 1943 r., tamtejszy obóz pracy dla Żydów zlikwidowano w sierpniu 1943 r. Zagłada getta w Rohatynie dokonała się między kwietniem a czerwcem 1943 r. Obozy w Stryju i Skolem zostały ostatecznie zlikwidowane do końca sierpnia 1943 r.¹⁵⁰

Na Podolu getta w Brzeżanach i Kozowej w powiecie brzeżańskim zlikwidowano ostatecznie 12 czerwca 1943 r., w Borszczowie 9–12 czerwca 1943 r. (choć ostatnich Żydów rozstrzelano w sierpniu 1943 r.), w Brodach 21–22 maja 1943 r., w Buczaczu w kwietniu–czerwcu 1943 r., w Czortkowie (obóz i getto) w czerwcu 1943 r., w Busku 21 maja 1943 r., w Kopyczyńcach od kwietnia do czerwca 1943 r., w Przemyślanach w maju 1943 r. (obóz zlikwidowano w czerwcu 1943 r.),

¹⁴⁴ F. Katzmann, *Rozwiązanie kwestii żydowskiej w dystrykcie Galicja*, oprac. A. Żbikowski, Warszawa 2001, s. 35.

¹⁴⁵ T. Berenstein, *op. cit.*, s. 24; D. Pohl, *op. cit.*, s. 245.

¹⁴⁶ AAN, 202/III-121, Sprawozdanie sytuacyjne z ziem wschodnich za styczeń 1943 r., k. 9; *ibidem*, Sprawozdanie sytuacyjne z ziem wschodnich za pierwszy kwartał 1943 r., k. 63; T. Berenstein, *op. cit.*, s. 24–29, 32–56; D. Pohl, *op. cit.*, s. 248–262.

¹⁴⁷ *Ibidem*.

¹⁴⁸ AAN, 202/III-123, k. 39, Informacja narodowościowa nr 7, 14 XII 1943 r.; zob. też: J. Chonigsman, *Janowski...*, s. 32; J. Chonigsman, W. Wierzbieniec, *op. cit.*, s. 113.

¹⁴⁹ Szerzej w pracy T. Sandkühlera.

¹⁵⁰ T. Berenstein, *op. cit.*, s. 25–28.

w Podhajcach 6 czerwca 1943 r., w Skalacie 9 czerwca 1943 r. (ostatnich egzekucji dokonano 28 lipca 1943 r.), w Trembowli 3–5 czerwca 1943 r., w Tarnopolu 20 czerwca 1943 r., w Tłustem w czerwcu 1943 r., w Zbarażu 8 czerwca 1943 r., w Zborowie od kwietnia do czerwca 1943 r., w Złoczowie 24 kwietnia 1943 r.¹⁵¹

Getta wtórne funkcjonowały zatem dość krótko – najczęściej od czterech miesięcy do pół roku. Ostatnie przestały istnieć w czerwcu 1943 r. Zgodnie z raportem SS-Gruppenführera Friedricha Katzmanna, dowódcy SS i policji w dystrykcie Galicja, „wszystkie żydowskie dzielnice mieszkalne zostały opróżnione” do 23 czerwca 1943 r., a ogólna liczba „wysiedlonych” do 27 czerwca Żydów sięgnęła 434 329 osób. Liczba ludności żydowskiej spadła do 21 156 osób skupionych w 21 obozach pracy przymusowej¹⁵².

W rzeczywistości liczba obozów, w których więziono Żydów, była nieco większa, poza wymienionymi przez Katzmanna istniały bowiem niewielkie obozy w folwarkach rolnych. Były one „na bieżąco redukowane”, a Żydów mordowano. Latem 1943 r. (głównie w lipcu tego roku) zlikwidowano większość obozów pracy, m.in. w Hłuboczku, Kamionkach, Kozakach, Borkach, Zborowie, Tarnopolu, Ostrowie, częściowo w Lackiem, Kurowicach, Płuhowie i Borkach¹⁵³. Częściowa likwidacja obozów w majątkach rolnych w starostwie czortkowskim nastąpiła 19–20 lipca 1943 r. Wielu Żydom udało się zbiec z tych obozów, jednak po pewnym czasie zostali ponownie zatrudnieni w folwarkach w Lisowcach, Tłustem (450 osób na początku 1944 r.), a także w grupach od 45 do 100 osób w kilkunastu folwarkach w powiatach zaleszczyckim, czortkowskim, kopyczyńskim i borszczowskim (m.in. Hołowczyńce, Koziagóra, Rożanówka, Świdowa, Miłowce, Ułaskowce, Trawne, Probużna, Dobranówka, Kociubińce, Korolówka). Późną jesienią 1943 r., po zakończeniu prac rolnych, wielu więźniów rozstrzelano. Na przełomie 1943 i 1944 r. Żydzi pracowali jeszcze w folwarkach w Hołowczyńcach, Koziagórze, Miłowcach, Kociubińcach. Wyzwolenia spod okupacji niemieckiej doczekało kilkaset osób z Lisowca (około 200) i Tłustego¹⁵⁴.

W lasach, wsiach i miastach przez cały okres okupacji niemieckiej ukrywało się kilkadziesiąt tysięcy Żydów¹⁵⁵. Wielu z nich zginęło¹⁵⁶. Zagładę w dystrykcie Galicja przeżyło jedynie około 20–26 tys. Żydów¹⁵⁷.

¹⁵¹ *Ibidem*, s. 25–29.

¹⁵² F. Katzmann, *op. cit.*, s. 39.

¹⁵³ D. Pohl, *op. cit.*, s. 351–354; T. Sandkühler, *op. cit.*, s. 268–269.

¹⁵⁴ T. Berenstein, *Praca przymusowa ludności żydowskiej w tzw. dystrykcie Galicja (1941–1944)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1969, nr 69, s. 42–43.

¹⁵⁵ Podziemie polskie oceniało, że w końcowym okresie okupacji niemieckiej – w pierwszych miesiącach 1944 r. – w woj. tarnopolskim w lasach i wsiach ukrywało się co najmniej 12 tys. Żydów, z tego 400 w pow. brodzkim, 500 w przemysłańskim, 800 w radziechowskim, 500 w kamioneckim, 200 w zborowskim, 400 w podhajeckim, 500 w zbaraskim, 1000 w tarnopolskim, 1000 w skalackim, 500 w trembowelskim, 1500 w kopyczyńskim, 1500 w czortkowskim, 2000 w borszczowskim, 1000 w pow. zaleszczyckim (BOss., Dział Rękopisów, 16599/II, Zestawienie „Ilu jest Polaków”, 1944 r., k. 242; *ibidem*, 16600/II, Meldunek tygodniowy ODR we Lwowie Mt 21, 23 VI 1944 r., k. 145, 146; *ibidem*, Meldunek tygodniowy ODR we Lwowie Mt 24, 14 VII 1944 r., k. 208, 209). Okupację nazistowską przeżyło prawdopodobnie jedynie około 4600 osób.

¹⁵⁶ D. Pohl, *op. cit.*, s. 363–373.

¹⁵⁷ Autorzy żydowscy liczbę uratowanych w dystrykcie Galicja szacują na 10–15 tys. osób (*ibidem*, s. 385).

W latach 1941–1944 zginęła cała niemal ludność żydowska zamieszkała od stuleci w Galicji Wschodniej. Jednak dokładna liczba ofiar Holocaustu nie została w sposób jednoznaczny ustalona. Według jednej z najbardziej kompetentnych badaczek tej problematyki Tatiany Berenstein w dystrykcie Galicja zamordowano 610 tys. Żydów¹⁵⁸. Nieco niższe szacunki zaprezentował w swojej pracy Thomas Sandkühler, który uznał, że straty ludności żydowskiej Galicji Wschodniej podczas okupacji nazistowskiej wyniosły około 525 tys. osób, z czego 40 tys. zginęło w obozach pracy, 250 tys. w komorach gazowych podczas akcji „Reinhardt”, 215 tys. w pogromach, egzekucjach oraz 20 tys. na skutek głodu i chorób w gettach¹⁵⁹.

Rozbieżności spowodowane są problemami, jakich przysparza ustalenie liczby Żydów, którzy w 1941 r., u progu okupacji niemieckiej, znajdowali się w Galicji Wschodniej (przyszłym dystrykcie Galicja). Według szacunków okupanta było ich 640–670 do 700 tys., zdaniem Tatiany Berenstein 600–640 tys., według Dietera Pohla około 540 tys.¹⁶⁰ Różne szacunki strat ludności żydowskiej wynikają również z trudności z określeniem skali migracji z lat 1939–1941 i zaliczania (lub nie) do ogólnej wielkości strat ludności żydowskiej w Galicji Wschodniej także uchodźców z innych regionów Polski, którzy przybyli tu w pierwszym okresie wojny. Minimalny ubytek ludności żydowskiej zamieszkałej przed 1939 r. w Galicji Wschodniej, obliczony na podstawie dostępnych materiałów statystycznych (o różnej wszakże wiarygodności), wynosiłby około 495 tys. osób – jeśli weźmie się za punkt wyjścia dane spisu powszechnego z 1931 r. oraz szacunki z 1939 r.

Trudna do uchwycenia jest skala represji, jakim w latach 1941–1943 została poddana społeczność polska i ukraińska. Nieznana jest wielkość aresztowań, deportacji do obozów koncentracyjnych i pracy przymusowej, liczba zamordowanych w więzieniach, akcjach pacyfikacyjnych i egzekucjach publicznych. Fragmentaryczne dane świadczą jedynie, że np. nasilenie terroru niemieckiego wobec ludności polskiej było mniejsze niż w pozostałych dystryktach Generalnego Gubernatorstwa¹⁶¹. To, że Galicja była „obszarem GG o najłagodniejszym kursie”, wynikało głównie – jak sądzono pod koniec 1942 r. w kręgach Delegatury Rządu na Kraj – z potrzeb propagandowych oraz zastępowania terroru „konfliktem narodowościowym podburzonym i wykorzystywanym przez okupantów”¹⁶². Polityka okupanta wobec ludności ukraińskiej – początkowo dość umiarkowana, choć w 1941 i 1942 r. zdarzały się aresztowania i rozstrzeliwanie nacjonalistów ukraińskich – uległa zaostrzeniu pod koniec 1943 i w 1944 r. Jednak już w pierwszym kwartale 1943 r. w meldunkach podziemnej Delegatury Rządu RP na Kraj wzmiankowano o pacyfikacji przez Niemców sześciu wsi ukraińskich w powiecie czortkowskim¹⁶³.

¹⁵⁸ Liczbę tę przyjmuje też historyk żydowski ze Lwowa Jakow Chonigsman (*Katastrofa jęwiejstwa...*, s. 217).

¹⁵⁹ T. Sandkühler, *op. cit.*, s. 460. Podobne wielkości (525–530 tys. ofiar) przyjmuje Dieter Pohl w swojej znakomicie udokumentowanej pracy (D. Pohl, *op. cit.*, s. 385).

¹⁶⁰ T. Berenstein, *Eksterminacja...*, s. 9–13; D. Pohl, *op. cit.*, s. 44; zob. też ustalenia T. Sandkühlera, który przyjmuje liczbę 530 tys. (T. Sandkühler, *op. cit.*, s. 459).

¹⁶¹ AAN, 202/III-122, Przegląd sprawozdań terenowych do listopada 1943 r., k. 7.

¹⁶² AAN, 202/II-11, Sprawozdanie sytuacyjne za IV kwartał 1942 r., stan na 20 I 1943 r., k. 245.

¹⁶³ AAN, 202/III-121, Sprawozdanie sytuacyjne z ziem wschodnich za I kwartał 1943 r., k. 62.

Rozbudowa nacjonalistycznych formacji partyzanckich, próby stworzenia przez nie baz operacyjnych na Podkarpaciu, przeciwstawienie się eksploatacji gospodarczej (m.in. niszczenie liegenschaftów – majątków rolnych pod zarządem niemieckim), coraz częstsze ataki na ludność polską traktowane były przez Niemców jako przejaw niedopuszczalnej anarchizacji zaplecza. Odpowiadali na to wzmożonym terrorem – brutalnymi pacyfikacjami wsi oraz egzekucjami, niezrządkiem publicznymi. Według raportów podziemia polskiego represje niemieckie do połowy grudnia 1943 r. dotknęły Ukraińców w powiatach: stanisławowskim, nadwórniańskim, dolińskim, brzeżańskim, podhajeckim, kamioneckim, brodzkim, zborowskim. W powiatach podgórskich aresztowano po kilkuset, w innych po kilkadziesiąt osób. W ostatnim tygodniu listopada 1943 r. rozstrzelano ponad dwieście osób¹⁶⁴. O skali akcji niemieckiej świadczyć mogą dane zawarte w sprawozdaniu sytuacyjnym Wydziału Bezpieczeństwa Okręgowej Delegatury Rządu we Lwowie za okres 1 grudnia – 12 stycznia 1944 r.: aresztowania objęły 4 tys. osób, w egzekucjach zginęło około 2 tys. Ukraińców¹⁶⁵.

W październiku 1943 r. wraz z zaostrzeniem kursu w Generalnym Gubernatorstwie sięgnięto do egzekucji publicznych. Od 14 października 1943 r. do 16 czerwca 1944 r. w 95 egzekucjach (38 w 1943 r. i 57 w 1944 r.) zginęło 1519 osób (w tym 451 w 1943 r. i 1068 w 1944 r.)¹⁶⁶. Głośnym echem odbiło się aresztowanie 80–150 osób w ukraińskim teatrze im. Iwana Franki w Stanisławowie 14 listopada 1943 r. i rozstrzelanie 25 z nich po rozprawie, przeprowadzonej 17 listopada w sali teatru, w centrum miasta (plac Mickiewicza)¹⁶⁷.

W styczniu 1944 r. niemiecka akcja pacyfikacyjna objęła siedem wsi w rejonie Trembowli, w których aresztowano mężczyzn (oprócz Ukraińców również Polaków), a także trzy wsie w powiecie kopyczyńskim: Horodnicę, Liczkowce i Postołówkę¹⁶⁸. W marcu represje niemieckie dotknęły Podkarpacie. 4 marca 1944 r. w Zarzeczcu policja niemiecka zabiła na miejscu 40 mężczyzn Ukraińców, pozostałych uwięziono i przewieziono do Stanisławowa. Tam trafiły także kobiety i dzieci z wioski. 13 i 14 marca 1944 r. oddział policji i SS spacyfikował wsie Bołszów, Bołszowce i Słobódka Bołszowiecka. Polaków zgromadzono w kościele, Ukraińców w cerkwi. Po wyjściu z cerkwi część mężczyzn Ukraińców została rozstrzelana, ponad stu jako zakładników wywieziono do Stanisławowa. Według danych ukraińskich w Bołszowcach zginęło 280 osób, spośród 85 zakładników do wsi powróciło zaledwie pięciu; w Słobódce Bołszowieckiej spłonęło 112 budynków, zamordowanych zostało 49 osób.

¹⁶⁴ AAN, 202/II-8, Sprawozdanie Delegatury za listopad–grudzień 1943 r., k. 181; *ibidem*, Sprawozdanie Delegatury za listopad 1943 r., k. 205; *ibidem*, 303/III-193, Sprawozdanie sytuacyjne Biura Wschodniego z ziem wschodnich za grudzień 1943 r., k. 138–139; BOss., Dział Rękopisów, 16599/II, Sprawozdanie sytuacyjne Wydziału Informacji i Prasy ODR we Lwowie za tydzień 21–27 XI 1943 r., k. 29–30; Sprawozdanie sytuacyjne Wydziału Informacji i Prasy ODR we Lwowie za tydzień 27 XI – 4 XII 1943 r., k. 33.

¹⁶⁵ BOss., Dział Rękopisów, 16599/II, Sprawozdanie sytuacyjne Wydziału Bezpieczeństwa ODR we Lwowie za czas 1 XII 1943 – 12 I 1944 r., k. 82.

¹⁶⁶ *W borot'bi za Ukrajinśku derżawu. Eseji, spohady, litopysannia, dokumenty Druhoji switowoji wiiyny*, Lwów 1992, s. 150–151.

¹⁶⁷ CDAWOWU, F-3833, op. 1, s. 133, Protokół obławy w ukraińskim miejskim teatrze im. Iwana Franki 14 XI 1943 r., k. 6–8.

¹⁶⁸ *Ibidem*, s. 132, Meldunek propagandowy OUN za styczeń 1944 r. z rej. trembowelskiego, 15 II 1944 r., k. 45; L. Kulińska, *op. cit.*, t. 2, s. 380–381, 722.

Około 20 marca 1944 r. spacyfikowano ukraińskie wsie Sołotwina i Bratkowice, w których zginęło po około 30 mężczyzn, a 200 zostało przewiezionych do Stanisławowa. Podczas akcji „wiele domostw spalono”¹⁶⁹. W kwietniu 1944 r. podczas pacyfikacji Mizunia oddziały węgierskie zamordowały ponad 126 ludzi i miejscowego duchownego o. Jewhena Hawryluka¹⁷⁰. Za spalenie 17 kwietnia 1942 r. przez Ukraińców budynku kościoła i salin w Hołyniu oddziały niemieckie i węgierskie „całą wieś spalili i część mieszkańców wystrzelali”, kilka dni później w odwecie za atak „bardzo silnej bandy” Węgrzy przeprowadzili w Siwce Kałuskiej „gruntowną pacyfikację”¹⁷¹. Wiosną 1944 r. aresztowania i egzekucje Ukraińców miały miejsce w powiecie samborskim, lwowskim, rudeckim. W czasie pacyfikacji 13 i 14 maja 1944 r. ukraińskich wsi Mosty, Monastyrzec i Nowosiółki Opackie w powiecie rudeckim aresztowano, pobito i wywieziono (na rozstrzelanie?) 40 mężczyzn¹⁷². W czerwcu 1944 r. „wypadki stosowania represji wobec Ukr[aińców] stwierdzono w rejonie Kamionki Strumiłowej, Bóbrki, Drohobycza, Rawy Ruskiej”¹⁷³.

Terror niemiecki wobec Polaków wzmógł się na przełomie 1943 i 1944 r. Według niepełnych danych tylko w egzekucjach zbiorowych w dystrykcie Galicja od 15 października 1943 r. do 31 maja 1944 r. rozstrzelano 400 (dane niemieckie) bądź 500 (szacunki podziemia) Polaków¹⁷⁴. Najwięcej ofiar – około 120 – przyniosły one we Lwowie¹⁷⁵. Liczby te nie obejmują jednak ofiar pacyfikacji i obław. Kierowano je głównie przeciw wsiom ukraińskim, jednak zwłaszcza w 1944 r. organizowano też krwawe akcje pacyfikacyjne, których ofiarą padły wsie polskie. Ich mieszkańców oskarżano – niebezpiecznie – o pomoc partyzantom radzieckim lub posiadanie broni (w placówkach samoobrony). Być może udział w tych akcjach ukraińskich formacji SS przyczynił się do niezwykle brutalnego ich przebiegu, jak w Hucie Pieniackiej czy Chodczkowie Wielkim. W Hucie Pieniackiej 28 lutego 1944 r. żołnierze 4. Galicyjskiego Pułku Ochotniczego SS wymordowali około 600–800 osób, w tym 250 stałych mieszkańców wsi i kilkuset uciekinierów z Wołynia i okolicznych wiosek (Huciska Pieniackiego, Pieniak, Hołubicy, Żarkowa, Nakwaszy, Huciska Litowiskiego). W nocy z 15 na 16 kwietnia 1944 r. oddziały 4. Pułku wymordowały w Chodczkowie Wielkim

¹⁶⁹ Według danych zebranych jeszcze w 1944 r. przez radziecką administrację rejonu oraz imiennego spisu ofiar w Bolszowcach zginęło 139, a w Słobódce 48 osób (DAIFO, R-98s, op. 1, s. 7, Uogólnione dane o ustalonych zbrodniach dokonanych na obywatelach ZSRR przez niemiecko-faszystowskich przestępców w rejonie bolszowieckim obwodu stanisławowskiego, [1944 r.], k. 1–2; *ibidem*, Spis rozstrzelanych radzieckich obywateli przez niemiecko-faszystowskich najeźdźców i ich współników w rejonie bolszowieckim obwodu stanisławowskiego, [1944 r.], k. 52–61 ob.; L. Kulińska, *op. cit.*, t. 2, s. 446; *Mista i sela Halyčchoho rajonu: istorija, pamjatky, osobystosti*, Iwano-Frankiwsk 2001, s. 66, 640–641).

¹⁷⁰ *Litopys neskorenoji Ukrainy. Dokumenty, materialy, spohady*, t. 1, Lwów 1993, s. 106. W meldunku OUN podano, że w Mizuniu 6 IV 1944 r. zginęło ponad 80 osób, według informacji delegatury rozstrzelanych zostało „około 180 Ukraińców” (CDAWOWU, F-3833, op. 1, s. 155, Meldunek o akcji Węgrów we wsi Mizuń, pow. doliński, 8 IV 1944 r., k. 9; L. Kulińska, *op. cit.*, t. 2, s. 782).

¹⁷¹ L. Kulińska, *op. cit.*, t. 2, s. 783–784.

¹⁷² BOss., Dział Rękopisów, 16600/II, k. 67, 68, Meldunek tygodniowy ODR we Lwowie Mt 17, 26 V 1944 r.

¹⁷³ AAN, 203/XV-19, Raport za okres 15 VI – 1 VII 1944 r., k. 385.

¹⁷⁴ AAN, 202/III-7, k. 578, „Informacja Bieżąca” nr 23 (147), 10 VI 1944 r.

¹⁷⁵ G. Hryciuk, *Polacy we Lwowie 1939–1944. Życie codzienne*, Warszawa 2000, s. 236–239.

w pobliżu Tarnopola, w strefie przyfrontowej, 250 do 854 (według różnych źródeł) polskich mieszkańców wsi¹⁷⁶.

W zależności od przywoływanych źródeł i publikacji opartych na materiałach radzieckich podaje się, że straty ludności Galicji Wschodniej w latach okupacji niemieckiej wyniosły od 997 tys. do około 1132 tys. zamordowanych oraz 374,8 tys. wywiezionych. Zawyzają one, jak się wydaje, w sposób znaczący liczbę ofiar bezpośrednich represji niemieckich, które szacować można raczej na 700–800 tys.¹⁷⁷

Wołyń

Natychmiast po wkroczeniu na Wołyń do akcji przystąpiły oddziały specjalne SS, wchodzące w skład Einsatzgruppe 4a. Wykorzystując jako pretekst zamordowanie więźniów przez NKWD w czerwcu 1941 r., w „akcji odwetowej” rozpoczęto zabijanie ludności żydowskiej i tzw. aktywistów radzieckich. Najbardziej brutalny przebieg miała ona początkowo w Łucku, w którym już 30 czerwca 1941 r. rozstrzelano „300 Żydów i 20 osób pładrujących”, a po odkryciu 2 lipca 1941 r. w więzieniu dziesięciu ciał żołnierzy Wehrmachtu zamordowanych przez NKWD „w odwecie za zamordowanie niemieckich żołnierzy i Ukraińców zostało rozstrzelanych przy pomocy oddziału Policji Porządkowej i oddziału piechoty 1160 Żydów”. 9 lipca 1941 r. w pierwszej „akcji” w Równem zamordowano blisko

¹⁷⁶ BOss., Dział Rękopisów, 16722/II, t. 2, Wykaz aktów terroru i osób zamordowanych w latach 1943–1944, k. 243; W. Bąkowski, *Zagłada Huty Pieniackiej*, Kraków 2001, s. 70–168 (zwłaszcza interesujący *Komentarz* Ryszarda Kotarby na s. 165–168); *Eksterminacja polskiej ludności. Powiat Brody, woj. tarnopolskie*, oprac. H. Komański, M. Mendelski, „Na rubieży” 1995, nr 2 (12), s. 7–20; E. Gross, *Zbrodnie Ukraińskiej Powstańczej Armii*, Głogów 1999, s. 287–307, 440–452 (listy ofiar); A. Korman, *Nie ukarane zbrodnie SS-Galizien*, Londyn 1990, s. 14–18, 39; R. Kotarba, *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej w województwie tarnopolskim w latach 1939–1945. Próba bilansu* [w:] *Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 6: *Materiały VI międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”*, Warszawa, 3–5 listopada 1999, Warszawa 2000, s. 264; S. Makarczuk, *Straty ludności w Galicji Wschodniej w latach II wojny światowej (1939–1945)* [w:] *ibidem*, s. 241; A.L. Sowa, *Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947. Zarys problematyki*, Kraków 1998, s. 228.

¹⁷⁷ A.A. Szewiakow, *op. cit.*, s. 9–10, 12–13; *Istorija mist..., Iwano-frankiwska oblast'...*, s. 34; *Istorija mist..., Ternopilska oblast'*, Kyjw 1973, s. 50, 376, 387, 405, 588. Dane radzieckiej komisji do ustalenia liczby ofiar zbrodni niemieckich z 1946 r. mówiły o 937 152 osobach zamordowanych i 279 114 wywiezionych do Niemiec (obwód tarnopolski łącznie z byłym pow. krzemienieckim woj. wołyńskiego) (P. Polan, *op. cit.*, s. 736–737). Dane dotyczące zamordowanych w Galicji Wschodniej wydają się zawyżone. Uwzględniając znacznie mniejszą intensywność walk partyzanckich, a także straty poniesione w wyniku konfliktu ukraińsko-polskiego, na ludność polską i ukraińską przypadac musiałyby co najmniej 500 tys. ofiar. Według szacunków radzieckich między 1 I 1941 r. a 1 I 1945 r. liczba mieszkańców Galicji Wschodniej zmniejszyła się o około 1900 tys. osób. Po zsumowaniu liczby zamordowanych (1000–1100 tys.), wywiezionych do III Rzeszy (ponad 350 tys., łącznie z członkami ukraińskich formacji zbrojnych w służbie niemieckiej), Polaków i Ukraińców zmuszonych do opuszczenia Galicji (250–400 tys.), wcielonych do Armii Czerwonej (około 375 tys.), poległych w szeregach UPA (ponad 36 tys.) – ubytek wyniósł od 2010 do 2260 tys. osób. Oznacza to, że jeśli przyjmiemy najniższe szacunki dotyczące osób zmuszonych do wyjazdu z Galicji Wschodniej, to liczba ofiar polskich i ukraińskich w latach 1941–1944 nie przekroczyła 390 tys., a najprawdopodobniej – z uwagi na wyższą niż szacowana (na co najmniej 250 tys.) liczbę uciekinierów w 1943 i 1944 r. – oscylowała wokół 200–300 tys. Zob. też: G. Hryciuk, *Straty ludności w Galicji Wschodniej w latach 1941–1945* [w:] *Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 6..., s. 272–273, 294–295.

400 osób. Łącznie od lipca do końca sierpnia 1941 r., a więc w okresie zarządu wojskowego, zginęło 15 tys. Żydów, najwięcej (ponad tysiąc osób) w Ostrogu, Łucku, Dubnie i Równem¹⁷⁸.

Jesienią 1941 r. w kilku miejscowościach przeprowadzono masowe akcje zagłady ludności żydowskiej: we wrześniu w Ostrogu (zamordowano 2500 osób), w październiku w Kostopolu (śmierć poniosło 1400 osób) i Międzyrzeczu (zginęło 1500 osób), 7–9 listopada 1941 r. w Równem (wymordowano 17,5–21 tys. Żydów). Zginęło wówczas łącznie około 30 tys. osób¹⁷⁹.

W grudniu 1941 r. początkowo w Łucku i Równem, od stycznia 1942 r. także w pozostałych miastach i większych skupiskach ludności żydowskiej zaczęły powstawać getta. Do ich likwidacji przystąpiono już latem 1942 r. W Równem 14–15 lipca 1942 r. zamordowano około 5 tys. osób, 27–28 lipca 1942 r. w Ołyce 5673 osoby. W sierpniu 1942 r. podczas likwidowania getta w Łucku zabito 17 500 osób (potem był tu obóz pracy, zlikwidowany 11 grudnia 1942 r.), w Zbereżnie – 3 tys., w pobliżu Kostopola – 6 tys., w Krzemieńcu 6,5 tys. We wrześniu 1942 r. m.in. w Wysocku było 1864 zamordowanych, w październiku 1942 r. w Mizoczcu – 3,5 tys. Między sierpniem a październikiem 1942 r. w Dubnie padło 12 tys. ofiar, między czerwcem a październikiem 1942 r. w Kowlu – 29 tys., między sierpniem a grudniem 1942 r. we Włodzimierzu – 16 tys. Szczyt niemieckiej akcji eksterminacyjnej przypadł na okres 10 sierpnia – 15 października 1942 r. Podczas likwidacji gett zamordowano 150 tys. Żydów¹⁸⁰.

Z około 47 500 Żydów, którzy próbowali się ukryć i uratować przed śmiercią podczas organizowania gett i przy ich likwidacji¹⁸¹, okres okupacji niemieckiej przetrwało tylko 4800–5000 osób¹⁸². W miastach, w których przed wojną mieszkało kilkanaście lub kilkadziesiąt tysięcy Żydów, okupację przetrwali tylko nieliczni: w Kowlu 40 osób, w Krzemieńcu 14, w Łucku 150, w Równem kilkadziesiąt¹⁸³. Pewna część tych, którzy ukryli się w lasach, padła ofiarą nacjona-

¹⁷⁸ BAB, R 58/214, Ereignismeldung der UdSSR 13, 5 VII 1941 r., k. 85; *ibidem*, Ereignismeldung der UdSSR 19, 11 VII 1941 r., k. 127; *ibidem*, Ereignismeldung der UdSSR 24, 16 VII 1941 r., k. 192; *ibidem*, Ereignismeldung der UdSSR 28, 20 VII 1941 r., k. 234, 236, 237; S. Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews 1941–1944*, Jerusalem 1990, s. 72–79; *Enzyklopädie...*, s. 803, 812, 913, 1246, 1610; H. Krausnick, *op. cit.*, s. 162, 163; M. Hon, *Holokost na Równenszczyźnie (dokumenty ta materiały)*, Dnipropetrowsk – Zaporizzia 2004, s. 20.

¹⁷⁹ S. Spector, *op. cit.*, s. 106–115; *Enzyklopädie...*, s. 1246; M. Gilbert, *op. cit.*, s. 81, 85; M. Hon, *op. cit.*, s. 20–21.

¹⁸⁰ S. Spector, *op. cit.*, s. 116–186; *Enzyklopädie...*, s. 373, 803, 813, 913, 1246, 1442–1443, 1611; *Archiwum Ringelbluma...*, s. 916–918; J. Elbirt, *Mój Łuck [w:] Europa nieprowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999*, red. K. Jasiewicz, Warszawa – Londyn 1999, s. 1107–1113; M. Gilbert, *op. cit.*, s. 102, 109, 112, 119, 120, 133, 135, 140, 144; W. Mazurok, *Ruch Oporu na Wołyniu u 1941–1943 rr. [w:] Archiwy okupacji 1941–1944*, oprac. N. Makowska, Kyjiw 2006, s. 805; M. Hon, *op. cit.*, s. 22, 51–89.

¹⁸¹ S. Spector, *op. cit.*, s. 198.

¹⁸² Spector podaje, że na Wołyniu – w ukryciu, w lasach – przetrwało 2800 Żydów, jednak z danych pełnomocników ds. ewakuacji ludności polskiej wynika, że z samego Wołynia wyjechało około 5 tys. Żydów, taka więc liczba Żydów mogła przeżyć zagładę (S. Spector, *op. cit.*, s. 357; G. Hryciuk, *Przemiany...*, s. 265). Por. J. Czerniakiewicz, *Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1944–1948*, Warszawa 1987, s. 154–155.

¹⁸³ *Enzyklopädie...*, s. 804, 813, 913, 1248, 1443.

listów ukraińskich¹⁸⁴. Było też kilka przypadków wymordowania ukrywających się przez polską samoobronę i partyzantkę¹⁸⁵. Z relacji i wspomnień ocalałych z Holocaustu wynika jednak, że spotykali się oni na ogół z pomocą i opieką ze strony Polaków, Czechów, partyzantów radzieckich, a także Ukraińców protestantów¹⁸⁶.

W latach 1941–1944 nastąpiła niemal całkowita zagłada społeczności żydowskiej na Wołyniu. Większość około 224 tys. Żydów obywateli polskich, którzy stracili życie w ciągu trzech lat niemieckiej okupacji, zginęła bezpośrednio z rąk okupanta lub pozostających pod jego dowództwem formacji kolaboracyjnych. Dokładne określenie, ile osób zginęło w masowych egzekucjach, ile podczas obław i pacyfikacji, jaki odsetek ofiar spowodowały nieludzkie warunki egzystencji w obozach pracy i gettach, nie jest jednak możliwe.

Podobny los jak Żydów spotkał około czterotysięczną grupę Cyganów z Wołynia¹⁸⁷.

W wyniku represyjnych działań okupanta niemieckiego oraz wspierających go sił i formacji sojuszniczych (np. oddziały węgierskie) lub kolaboracyjnych (oddziały formowane z byłych jeńców radzieckich, niektóre jednostki policji ochronnej lub pomocniczej składające się z Polaków) w latach 1941–1944 wysokie straty poniosła ludność ukraińska na Wołyniu. Aresztowania dotyczyły Ukraińców zamieszkałych w miastach, zaangażowanych w działalność administracji samorządowej (w marcu 1943 r.) oraz inteligencję (15–16 lipca 1943 r. aresztowano według danych ukraińskich około 2 tys. osób). W 1942 i 1943 r. (m.in. wiosną i jesienią 1943 r.) miały miejsce masowe egzekucje więźniów. Za zabójstwo dwóch urzędników Reichskommissariatu Ukraina Adolfa Wintera i Hansa Hoella 20 września 1943 r. rozstrzelano tysiąc Ukraińców (liczba niezbyt pewna, wydaje się zawyżona). Jak oceniało Biuro Informacji i Propagandy Komendy Głównej AK w listopadzie 1943 r., okupant niemiecki „powszechnie” stosował „ślepe akty terroru”¹⁸⁸. Szczególnie dużo ofiar przynosiły akcje pacyfikacyjne, podczas których palono wsie i mordowano ich mieszkańców podejrzanych o sympatyzowanie z partyzantką radziecką lub nacjonalistyczną (UPA, oddziałów Tarasa Bulby) i wspieranie jej. Według danych niemieckich do marca 1943 r. na Wołyniu zniszczono około 40 wsi. Symbolem okrucieństwa okupanta niemieckiego stała się zagłada wsi Kortelisy i 21 pobliskich futorów w powiecie kowelskim, gdzie 23 września 1942 r. zginęło 2875 osób¹⁸⁹. W niektórych operacjach

¹⁸⁴ Według danych żydowskich znane są tylko dwa obozy leśne, które znajdowały się pod opieką UPA. S. Spector, *op. cit.*, s. 256, 270–272; *Polacy – Żydzi 1939–1945*, oprac. S. Wróński, M. Zwolakowa, Warszawa 1971, s. 324–325.

¹⁸⁵ S. Spector, *op. cit.*, s. 265–266.

¹⁸⁶ *Ibidem*, s. 253, 256, 273–341; *Polacy – Żydzi...*, s. 263, 315, 322–323, 324–325, 326, 327, 359–360, 361, 385–387, 388–393, 448. W wielu przypadkach przyczyną lub pretekstem krwawych akcji pacyfikacyjnych przeprowadzanych przez Niemców był zarzut ukrywania ludności żydowskiej przez Polaków. Za pomoc Żydom spalono Berecz i Podiwanówkę, wymordowano ludność polską w okolicach Maniewicz (2 XI 1942 r.), mieszkańców Obórek i Kłobuczyna (25 osób spalonych żywcem w stodole). Za ukrywanie Żydów zginęli również aresztowani w Kowlu polscy kolejarze.

¹⁸⁷ M. Gilbert, *op. cit.*, s. 145.

¹⁸⁸ *Archiwum Adama Bienia...*, s. 408.

¹⁸⁹ DAWO, R-164, op. 2, s. 13, Spis miejscowości rej. ratnowskiego zniszczonych w latach 1941–1944, [1976 r.], k. 1–2; S. Makarczuk, *Straty ludności na Wołyniu w latach 1941–1947* [w:] *Polska*

„przeciwpartyzanckich”, np. latem 1943 r., okupant wykorzystywał pojazdy pancerne, a nawet lotnictwo. 12 października 1943 r. w rejonie ostrowskim w akcji pacyfikacyjnej spalono 15 wsi i futorów, około 500 osób zginęło¹⁹⁰. O skali represji niemieckich świadczy fakt, że w samym obwodzie wołyńskim ponad 90 wsi zrównano z ziemią, a ich mieszkańców wymordowano¹⁹¹. W obwodzie wołyńskim (czyli w zachodniej części województwa wołyńskiego) straty ludności przekroczyły 14 tys. ofiar – 156 w rejonie włodzimierskim, około 1570 w rejonie horochowskim, ponad 100 w rejonie iwanickim, 574 w rejonie kiwercowskim (w 25 miejscowościach), 1307 w rejonie kowelskim (w 28 miejscowościach), 97 w rejonie łokaczowskim, 920 w rejonie łuckim, 2225 w rejonie lubomelskim (w dziewięciu wsiach i pięciu futorach zniszczonych doszczętnie i 22 wsiach częściowo), około 2440 w rejonie maniewickim, 3509 w rejonie ratnieńskim, 203 w rejonie różyszczzańskim (w tym co najmniej piętnaście osób zabito za przechowywanie Żydów), 729 w rejonie starowżywińskim i 273 w rejonie turzyskim¹⁹².

Trudne do oceny są straty ludności ukraińskiej poniesione z rąk policji pomocniczej, składającej się z Polaków, ale pozostającej pod komendą niemiecką – sięgają co najmniej kilku tysięcy ofiar¹⁹³.

Do strat bezpowrotnych w pewnej części należałoby zaliczyć również straty poniesione przez ukraińską ludność Wołynia na skutek wywozu do prac przymusowych w III Rzeszy. Według danych niemieckich z Wołynia wywieziono do czerwca 1943 r. około 134 tys. osób, z tego – według szacunków polskich dotyczących ubytków ludności polskiej – około 109 tys. Ukraińców. Ustalenia radzieckie były znacznie ostrożniejsze i niższe – dane na 1 marca 1946 r. mówiły

– *Ukraina: trudne pytania*, t. 5: *Materiały V międzynarodowego seminarium historycznego „Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej”*, Łuck, 27–29 kwietnia 1999, Warszawa 1999, s. 311.

¹⁹⁰ *Litopys Ukraińskiej powstaniowej armii. Nowa seria*, t. 2: *Wołyń i Polissia: UPA ta zapilla 1943–1944. Dokumenty i materiały*, Kyjiw – Toronto 1999, s. 445.

¹⁹¹ W. Kosyć, *op. cit.*, s. 321; *Litopys...*, t. 2, s. 23, 44, 162–166, 184.

¹⁹² DAWO, F-164, *op. 2*, s. 2, Spis miejscowości rej. włodzimierskiego zniszczonych w latach 1941–1944, [1976 r.], k. 3–9; *ibidem*, s. 3, Spis miejscowości rej. horochowskiego zniszczonych w latach 1941–1944, [1976 r.], k. 1–11; *ibidem*, s. 4, Spis miejscowości rej. iwanickiego zniszczonych w latach 1941–1944, [1976 r.], k. 1–6; *ibidem*, s. 6, Spis miejscowości rej. kiwercowskiego zniszczonych w latach 1941–1944, [1976 r.], k. 6–19; *ibidem*, s. 7, Spis miejscowości rej. kowelskiego zniszczonych w latach 1941–1944, [1976 r.], k. 2–6; *ibidem*, s. 8, Spis miejscowości rej. łokaczewskiego zniszczonych w latach 1941–1944, [1976 r.], k. 3–4; *ibidem*, s. 9, Spis miejscowości rej. łuckiego zniszczonych w latach 1941–1944, [1976 r.], k. 3–4, 23–26; *ibidem*, s. 11, Spis miejscowości rej. lubomelskiego zniszczonych w latach 1941–1944, [1976 r.], k. 2–9; *ibidem*, s. 12, Spis miejscowości rej. maniewickiego zniszczonych w latach 1941–1944, [1976 r.], k. 1–5; *ibidem*, s. 13, Spis miejscowości rej. ratnieńskiego zniszczonych w latach 1941–1944, [1976 r.], k. 1–12; *ibidem*, s. 14, Spis miejscowości rej. różyszczńskiego zniszczonych w latach 1941–1944, [1976 r.], k. 1–11; *ibidem*, s. 15, Spis miejscowości rej. starowżywińskiego zniszczonych w latach 1941–1944, [1976 r.], k. 4–9; *ibidem*, s. 16, Spis miejscowości rej. turzyskiego zniszczonych w latach 1941–1944, [1976 r.], k. 2–9.

¹⁹³ W. Kosyć, *op. cit.*, s. 351, 395–396; *Litopys...*, t. 2, s. 129–131, 162–163, 231–232; G. Motyka, *Polski policjant na Wołyniu*, „Karta” 1998, nr 24, s. 126–128, 132–140; *Wołyń i Cholmszczyzna 1938–1947 rr. Polsko-ukraińskie protystojannia ta joho widlunnia. Doslidżennia, dokumenty, spohady. Ukrajina: kulturna spadščyna, nacjonalna swidomist’, derżawnist’*, t. 10, Lwów 2003, s. 470. Udział w akcjach antyukraińskich oddziałów policji złożonych z Polaków z Wołynia potwierdzają m.in. dane partyzantki radzieckiej: policja polska wraz z Niemcami spacyfikowała 24 VII 1943 r. kilka wsi na Kowelszczyźnie, 12 VI 1943 r. Oryszkowce na Krzemieniecczyźnie, 24 VII 1943 r. Tuliczów, wsie wokół Równego, jedną ze wsi w rejonie stepańskim.

o 13 976 wywiezionych z obwodu wołyńskiego i 22 530 z obwodu rówieńskiego, późniejsze natomiast, publikowane w latach siedemdziesiątych – o 30 tys. i 22 272¹⁹⁴. Liczbę wywiezionej ludności ukraińskiej w latach 1941–1944 można więc, jak się wydaje, określić na co najmniej 80–110 tys. osób.

Represje okupanta niemieckiego wobec ludności polskiej rozpoczęły się w 1941 r., natychmiast po zajęciu Wołynia przez oddziały Wehrmachtu. Już w pierwszych akcjach eksterminacyjnych dokonywanych przez grupy operacyjne i policję niemiecką ofiarą obok Żydów padali Polacy (m.in. w powiecie lubomelskim, w Młynowie, Babinie, Krzemieńcu, Zdołbunowie, Równem i Dubnie)¹⁹⁵. W lipcu 1942 r. kilkudziesięciu Polaków zostało zamordowanych w Klewaniu¹⁹⁶. Ogółem według danych delegatury do końca 1942 r. na Wołyniu „aresztowanych lub zamordowanych było ok. 1000 osób”¹⁹⁷. Latem 1943 r. „aresztowano w Równem, Łucku i innych mniejszych miastach Wołynia ok. 300 osób spośród inteligencji”¹⁹⁸. W egzekucji więźniów, dokonanej 18 listopada 1943 r. w odwecie za zamachy radzieckiego agenta Nikołaja Kuzniecowa na przedstawicieli niemieckich władz okupacyjnych, w więzieniu w Równem zginęło 350 osób, w tym stu Polaków¹⁹⁹. Od września 1943 r. wzmożyły się represje przeciw Polakom w powiecie włodzimierskim, oprócz egzekucji w poszczególnych miejscowościach we Włodzimierzu – według źródeł ukraińskich – trwały „łowy” na polską inteligencję. Około 150 spośród aresztowanych później rozstrzelano²⁰⁰.

W latach 1942–1944 policja niemiecka – niekiedy przy współudziale ukraińskiej policji pomocniczej – przeprowadziła wiele akcji represyjnych, których ofiarą padła ludność polska. Operacje i działania pacyfikacyjne podejmowane pod pretekstem zwalczania partyzantki bolszewickiej lub odwetu za ukrywanie Żydów były niejed-

¹⁹⁴ Dane te wydają się zanizone, gdy zestawia się liczbę wywiezionych robotników przymusowych z Generalnego Komisarjatu Wołyń-Podole do końca maja 1943 r. – 285 tys. – z szacunkową liczbą wywiezionych z Polesia i Podola – 181 549 (obwód kamieniecki – 120 680, obwód brzeski – 30 008, obwód piński – 30 861). Tak więc na Wołyń przypadałoby 103,5 tys., podczas gdy w materiałach radzieckich (bez pow. krzemienieckiego, za to z pow. koszyrskim) figurują liczby niższe – od 36,5 tys. do 52,2 tys. Być może obliczenia te nie obejmują w pełni deportowanej ludności polskiej. W źródłach spotkać się można z innymi jeszcze – zawsze zaskakująco dokładnymi – liczbami osób wywiezionych do Niemiec z zachodniej części woj. wołyńskiego. W sprawozdaniu wołyńskiego komitetu obwodowego KP(b)U z 15 XI 1944 r. przytoczono liczbę 28 853 deportowanych, a w „Informacji” datowanej na 1 I 1946 r. – 19 840, w tym 8663 mężczyzn, 10 244 kobiet i 933 dzieci (DAWO, F-1, op. 2, s. 3, Informacja polityczna o stanie obwodu wołyńskiego i pracy wołyńskiego obkomu KP(b)U, 15 XI 1944 r., k. 3; *ibidem*, s. 61, Informacja o liczbie obywateli USRR internowanych, przymusowo wywiezionych przez faszystów w okresie tymczasowej okupacji i repatriowanych do ojczyzny na 1 I 1946 r., k. 1; P. Polan, *op. cit.*, s. 736–737; *Ukraińska SSR w Wielkiej Otięczestwiennojj wojnie Sowietckiego Sojuza 1941–1945 gg.*, t. 3: *Sowietskaja Ukraina w zawieruszajuszczij pieriod Wielikoj Otięczestwiennojj wojny (1944–1945 gg.)*, Kijew 1975, s. 153).

¹⁹⁵ 31 VII 1941 r. w Krzemieńcu koło Domu Społecznego zamordowano 200 Żydów i 50 Polaków. Podobne egzekucje miały miejsce w połowie sierpnia 1941 r. w Zdołbunowie, Dubnie i Równem, a w lipcu 1941 r. w Babinie, Kostopolu i Młynowie, gdzie zginęło trzydziestu kilku mężczyzn Polaków (J. Turowski, *Pożoga. Walki 27 Wołyńskiej Dywizji AK*, Warszawa 1990, s. 20; *Okrutna przestroga*, oprac. J. Dębski, L. Popek, Lublin 1997, s. 14, 243, 245; W. Mazurok, *op. cit.*, s. 805).

¹⁹⁶ *Okrutna...*, s. 239.

¹⁹⁷ *Archiwum Adama Bienia...*, s. 201.

¹⁹⁸ *Ibidem*, s. 202.

¹⁹⁹ J. Turowski, *op. cit.*, s. 118.

²⁰⁰ *Litopys...*, t. 2, s. 173, 191–192.

nokrotnie bardzo krwawe. W Obórkach 11–13 listopada 1942 r. zamordowano 52 osoby, w Jezercach 16 grudnia 1942 r. 280 osób, w Brzezinach koło Chinoczy 2 lutego 1943 r. około 600 osób. 23 lutego 1943 r. w wyniku pacyfikacji jedenaśtu wsi w powiecie kostopolskim (Myszakówka, Rudnia, Łęczyńska, Koziarniki, Ochotniki, Pomiany, Nowa Huta, Kosecka Huta, Berezówka, Siwki, Szopy i Bober) zginęło około 600 osób, w Rudnikach Wojtkowickich 80 osób. W Potutorach, Sadtach i Dederkałach w lutym 1943 r. zginęły 64 osoby, w Borszczowce 3 marca 130 osób, w Lidawce w tym samym dniu 104 osoby, w Ludwikówce 15 sierpnia 1943 r. ponad stu mężczyzn²⁰¹. Według danych zebranych przez Władysława i Ewę Siemaszków podczas pacyfikacji wsi, kolonii i futorów zamieszkałych przez ludność polską zginęło 1364 Polaków, w innych okolicznościach z rąk okupanta niemieckiego śmierć poniosło około 450–460 Polaków²⁰².

Poważny uszczerbek społeczności polskiej na Wołyniu przyniosły wywozy na roboty przymusowe do III Rzeszy. W ciągu pierwszych osiemnastu miesięcy okupacji niemieckiej mogły one objąć – według delegatury – około 25 tys. Polaków²⁰³. Oceniano, że akcja ta proporcjonalnie w większym stopniu dotknęła ludność polską niż ukraińską²⁰⁴.

Polityka okupanta niemieckiego wobec ludności czeskiej była stosunkowo umiarkowana²⁰⁵. Raczej do wyjątków niż do reguły należała brutalna pacyfikacja i wymordowanie 13 lipca 1943 r. mieszkańców czeskiej kolonii we wsi Malin. Najpierw oddział niemiecki wraz z policją ukraińską i małą jednostką własowców (Uzbeków) zamordował w ukraińskiej części wsi 132 osoby, następnie większość mieszkańców kolonii (w tym kobiety i dzieci) zgromadzono w drewnianej cerkwi oraz w szkole i spalono żywcem. Zginęło 374 Czechów z Malina i czworo z innych miejscowości oraz 26 miejscowych Polaków²⁰⁶. Cztery miesiące później, 11 listopada 1943 r., oddziały niemieckie zniszczyły część położonej w pobliżu Łucka wsi Michna-Siergiejewka, zabijając 19 Czechów²⁰⁷.

²⁰¹ *Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939–1945*, oprac. J. Turowski, W. Siemaszko, Warszawa 1990, s. 17–40; L. Kulińska, *op. cit.*, t. 2, s. 692.

²⁰² W. Siemaszko, E. Siemaszko, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945*, t. 2, Warszawa 2000, s. 1083.

²⁰³ *Archiwum Adama Bienia...*, s. 201.

²⁰⁴ *Ibidem*, s. 320.

²⁰⁵ W. Romanowski, *ZWZ-AK na Wołyniu 1939–1944*, Lublin 1993, s. 106. Odmienną opinię wyraża Z. Tobjański, który podaje, że Czesi wołyńscy trafiali do niemieckich obozów koncentracyjnych i zdarzały się przypadki wysiedlania całych wsi czeskich (Z. Tobjański, *Czesi w Polsce*, Kraków 1994, s. 176).

²⁰⁶ W. Siemaszko, E. Siemaszko, *op. cit.*, t. 1, s. 78–79. Według danych radzieckiej Nadzwyczajnej Państwowej Komisji ds. badania zbrodni hitlerowskich w obwodzie rówieńskim w Malinie zginęły 603 osoby, w tym 194 mężczyźni, 204 kobiety i 205 dzieci. W *Istoriji mist i sil Ukrajinskoji RSR* zamieszczono informację, że w Malinie zamordowano ponad 800 osób, w tym 123 dzieci (*Istorija mist i sil Ukrajinskoji RSR. Roweńska oblast*, Kyjiw 1973, s. 424; S. Makarczuk, *op. cit.*, s. 312; A. Peretiatkowicz, *Wołyńska samoobrona*, cz. 2, „Na rubieży” 1994, nr 1 (7), s. 11; W. Romanowski, *op. cit.*, s. 106). W literaturze funkcjonuje jeszcze druga, mniej prawdopodobna wersja wydarzeń, podawana przez Ukraińców. Według niej w pacyfikacji oprócz Niemców i formacji kolaboracyjnych – Uzbeków wzięła udział policja polska; śmierć poniosło 624 Czechów i 114 Ukraińców – lub nawet 850 osób (*Litopys...*, t. 2: *Wołyń i Polissia. Nimecka okupacija. Knyha druha*, Toronto 1985, s. 136–137; L. Szankowskyj, *Ukrajinska Powstancza Armija* [w:] *Istorija ukrajinskocho wijska 1917–1995*, Lwiv 1996, s. 525; G. Moryka, *op. cit.*, s. 127, 128).

²⁰⁷ J. Vaculík, *Dějiny vołyńských Čechů*, t. 2: (1914–1945), Praha 1998, s. 107.

Władze radzieckie z chwilą ponownego zainstalowania się w zachodnich obwodach USRR rozpoczęły sporządzanie bilansu ofiar i strat materialnych poniesionych wskutek okupacji niemieckiej. Kolejno podawane dane różniły się między sobą dość poważnie, a pełnego bilansu brakuje do dziś. Według niezbyt precyzyjnych danych komisji specjalnych dokumentujących zbrodnie nazistowskie w obwodach rówieńskim i wołyńskim w latach 1941–1944 śmierć poniosło około 340 tys. osób, a 54,8 tys. osób zostało wywiezionych na roboty do III Rzeszy. Liczba ofiar, które można byłoby przypisać represjom okupanta i sił policyjnych będących na jego usługach, prawdopodobnie jednak nie przekroczyła 300 tys., mimo daleko idących nieścisłości i sprzeczności wyliczeń dokonanych przez władze radzieckie²⁰⁸.

* * *

Ludność Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej poniosła w latach okupacji niemieckiej 1941–1944 ogromne straty, sięgające 1,6–1,7 mln ofiar, a więc niemal 15 proc. Najwięcej ofiar pochłonęła zagłada ludności żydowskiej – 1,1–1,15 mln osób, objąwszy niemal całą tamtejszą społeczność żydowską. Według szacunkowych, nadal traktowanych jako nieostateczne i wymagające dalszych badań i starannej weryfikacji ustaleń na Wileńszczyźnie zginęło około 95 tys. osób (w tym 75 tys. Żydów), na obszarach, które weszły w skład BSRR – 500 tys. osób (w tym 300–350 tys. Żydów), na Wołyniu wymordowano około 300 tys. osób (w tym 224 tys. Żydów), w Galicji Wschodniej nie więcej niż 700–800 tys. osób (w tym 495 tys. Żydów).

GRZEGORZ HRYCIUK (ur. 1965) – doktor habilitowany, pracownik Instytutu Historycznego Uniwersytetu Wrocławskiego, adiunkt w Zakładzie Historii Europy Wschodniej. Historyk losów Polaków na Ukrainie, zwłaszcza w Galicji Wschodniej i we Lwowie, stosunków polsko-ukraińskich w XX w. oraz dziejów Ukrainy i ZSRR. Autor monografii: „*Gazeta Lwowska*” 1941–1944 (1993, 2 wyd. 1996); *Polacy we Lwowie 1939–1944. Życie codzienne* (2000); „*Kumityt*”. *Polski Komitet Opiekuńczy Lwów Miasto w latach 1941–1944* (2000); *Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948* (2005); współautor wraz ze Stanisławem Ciesielskim i Aleksandrem Srebrakowskim pracy *Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej* (1993, 1994) oraz *Masowe deportacje ludności w Związku Radzieckim* (2003).

²⁰⁸ DAWO, P-1, op. 2, s. 3, Informacja polityczna o stanie obwodu wołyńskiego i pracy wołyńskiego obkomu KP(b)U, 15 XI 1944 r., k. 3; A.A. Szewiakow, *op. cit.*, s. 9–10, 12–13. Radziecka komisja do ustalenia liczby ofiar zbrodni niemieckich z 1946 r. podała liczbę 292 682 osób zamordowanych i 36 506 wywiezionych do Niemiec (P. Polan, *op. cit.*, s. 736). Porównanie szacunków liczby mieszkańców Wołynia sugerowałoby, że ogólny ubytek ludności między 1 I 1941 a 1 I 1945 r. wyniósł około 850 tys. osób. Po zsumowaniu liczby zamordowanych podczas okupacji niemieckiej (z wliczonymi zapewne przez stronę radziecką ofiarami konfliktu ukraińsko-polskiego), wywiezionych do III Rzeszy (około 100 tys. według szacunków autora), zmuszonych do ucieczki Polaków (około 80 tys.), wcielonych do Armii Czerwonej (225 tys.), poległych w szeregach UPA (około 20 tys.) – nieznanym pozostaje los około 80–90 tys. osób. Zob. też: G. Hryciuk, *Straty ludności na Wołyniu w latach 1941–1944* [w:] *Polska – Ukraina: trudne pytania*, t. 5..., s. 265–266, 278–279.

German Reprisal in the Eastern Borderlands (Kresy Wschodnie) of the Second Republic of Poland, 1941–1944

The territories of eastern Poland annexed in 1939–1940 by the Soviet Union, in the summer of 1941 were under the German occupation and they were incorporated into the new Reichskommissariat Ukraine and Reichskommissariat Ostland, the General Gouvernement or – as in the case of two eastern poviats of Białystok Province and a small part of Polesie Province – incorporated into Białystok District, subordinated to the Reichsverteidigungskommissar for East Prussia.

The basic principles of the occupation policy of the Third Reich were formulated before the outbreak of the Soviet-German war. It seems that what affected their implementation, especially resorting to terror, were the attitudes of local communities including their willingness to co-operate, the exhibited level of adaptation and resistance as well as the course of events at the fronts and the evolution of general principles of the occupation policy inspired by those trends. To some extent, the character of the policy also depended on the personal features of the top officials of German administration who implemented it. That is why the reprisal measures directed against different ethnic groups in particular territories differed – the regime was relatively mild as far as Lithuanians in the General Reichskommissariat Lithuania or Ukrainians in Galicia district were concerned and more severe in the case of Ukrainians in Volhynia and Belorussians in the General Reichskommissariat Belorussia.

The most ruthless terror was directed against Jews. The extermination of Jews started as early as the summer of 1941 when German operational groups (Einsatzgruppen) entered into the Polish eastern territories. The most intense genocide operations were carried out in 1942. The losses of other nations were lower, and the occupier's reprisals intensified at the turn of 1942 and 1943 and in 1943–1944, when the North-Eastern Borderlands of the Second Republic of Poland, Polesie and Volhynia became the theater of the great anti-partisan operations and pacification actions organized by the German security forces. The demographic losses seem to be much higher among Poles, Ukrainians and Belorussians caused by the forced deportations to slave labour into the interior of the Third Reich.

The inhabitants of the eastern Borderlands of the Second Republic of Poland incurred heavy losses during the German occupation in 1941–1944, amounting to 1.6–1.7 million casualties that is nearly 15 per cent of the total number of inhabitants. The heaviest losses were inflicted to Jews: 1 100 000 – 1 150 000 persons; nearly all Jewish Borderland inhabitants were murdered. According to the estimates which are still treated as not final and requiring further research and careful verification about 95 000 persons (including 75 000 Jews) lost their lives in the Vilnius County, 500 000 (including 300 000 – 350 000 Jews) in the territories incorporated into the Belorussian Soviet Republic, about 300 000 (including 224 000 Jews) in Volhynia, and not more than 700 000 – 800 000 persons (including 495 000 Jews) in Eastern Galicia were murdered.